

ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет психології, історії та соціології
Кафедра історії України та методики викладання
Кафедра всесвітньої історії та історіографії

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ВИПУСК 4

**МАТЕРІАЛИ
XII ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
МОЛОДИХ ІСТОРИКІВ**

05 травня 2016 року

ЧАСТИНА 1

Херсон
2015 – 2016 навчальний рік

УДК: 94(063)
ББК 63.3

Обговорено на засіданні кафедри історії України та методики викладання
(протокол № 12 від 06.06.2016)

Розглянуто Науково-методичною радою факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету
(протокол № 10 від 14.06.2016)

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету
(протокол № 10 від 22.06.2016)

Рецензенти: **Сусоров В.Д.**, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України та української філології Херсонського національного технічного університету

Додонова Г.В., к.і.н., доцент кафедри суспільних наук Херсонської філії Національного університету кораблебудування ім. адмірала Макарова

Проблеми регіональної історії України: Матеріали XII Всеукраїнської наукової конференції молодих істориків / Редкол.: к.і.н., доц. Л. О. Цибуленко (голова), к.і.н., доц. Н.М.Кузовова (відп. ред.) та ін. – Випуск 4. – Херсон, ПП Вишемирський В.С., 2016. – Ч. 1. – 106 с.

У збірнику вміщено матеріали XII Всеукраїнської наукової конференції молодих істориків: аспірантів та студентів вищих навчальних закладів, що відбулася 05 травня 2016 року в Херсонському державному університеті. Збірник висвітлює актуальні питання історії України та регіональної історії. Розрахований на студентів, аспірантів, викладачів вищої школи.

Редакційна колегія: д.і.н., проф. В.М.Андрєєв; к.і.н., доц. А.В.Батенко; д.і.н., проф. С.Г.Водотика; к.і.н., доц. Н.М.Кузовова (відп. ред.); к.і.н., доц. Ю.Ю.Куценко; к.і.н., доц. В.Я.Павленко; к.і.н., доц. Г.В.Цибуленко; к.і.н., доц. Л.О.Цибуленко (голова).

ЗМІСТ

Букрєєв Т.Б. (м. Херсон), Цибуленко Л.О. (наук. кер.) Дитяча безпритульність як кризове соціальне явище в Україні в період формування радянського тоталітарного режиму.....	4
Данилюк Л.А. (м. Запоріжжя), Білівненко С.М. (наук. кер.) Усні історії жителів Михайлівського району Запорізької області як джерело дослідження подій АТО	15
Дзюбенко В.А. (м. Херсон), Цибуленко Л.О. (наук. кер.) Українська армія сьогодні: стан і перспектива модернізації.....	23
Дикуха В.С. (м. Херсон), Кузовова Н.М. (наук. кер.) Усна історія: спогади жителів с. Новоолександрівка Нововоронцовського району Херсонської області про Другу світову війну	37
Іванюк О.В. (м. Херсон), Цибуленко Л.О. (наук. кер.) Витоки сепаратизму на Донбасі за незалежної України.....	45
Івершенко В.В. (м. Херсон), Цибуленко Л.О. (наук. кер.) Особливості побуту українського солдата під час збройного конфлікту на Сході України	56
Кібець В.М. (м. Херсон), Водотика С.Г. (наук. кер.) Особливості розвитку міста Херсона першої третини XX ст. у мемуарах С.І. Кривошеїна.....	65
Малиновська І.Р. (м. Херсон), Батенко Г.В. (наук. кер.) Цивіліологія. Історія України крізь призму цивілізаційного підходу.....	74
Марквас К.Ф. (м. Херсон), Цибуленко Л.О. (наук. кер.) Особливості санітарно-епідеміологічного становища населення міста Херсона у 20-х роках XX століття	94
Михайліченко Т.Ю. (м. Херсон), Цибуленко Л.О. (наук. кер.) Основні аспекти працевлаштування малозахищених категорій населення в УРСР у другій половині XX століття (за матеріалами держархіву Херсонської області).....	83

УДК 94(477.72) “19”: 364

Т.Б. Букреев,
науковий керівник – к.і.н., доц. Л.О. Цибуленко

ДИТЯЧА БЕЗПРИТУЛЬНІСТЬ ЯК КРИЗОВЕ СОЦІАЛЬНЕ ЯВИЩЕ В УКРАЇНІ В ПЕРІОД ФОРМУВАННЯ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

У статті досліджуються та аналізуються причини виникнення, етапи, форми та методи подолання дитячої безпритульності та бездоглядності в Україні в період формування радянського тоталітарного режиму. Охарактеризовано основні напрями боротьби із означеним соціальним явищем.

Ключові слова: дитяча безпритульність, дитячий будинок, дитяча бездоглядність, УСРР.

Соціальні та політичні зміни, що відбуваються в сучасному житті України, певною мірою, зумовили розвиток безпритульності. В Україні проблема дитячої безпритульності та бездоглядності в останні роки значно загострилася.

Нестабільність політичного та економічного рівня у нашій державі призвела до труднощів у набутті молодим поколінням умінь адекватно розуміти і використовувати у своєму житті свободу та соціальну відповідальність. Важливо вивчити і дослідити шлях розвитку методів боротьби з безпритульністю та соціальною занедбаністю серед неповнолітніх. Проблематика дитячої безпритульності й бездоглядності є важливою складовою глибокого вивчення державної політики в умовах становлення тоталітарного режиму й згорання ліберальних традицій, ролі громадянського суспільства у царині захисту соціальних прав, співпраці правоохоронних структур з громадськими організаціями.

Проблематика подолання дитячої безпритульності знайшла певне відображення в науковій літературі. Питання досліджували А.Г. Зінченко [1], О.С. Паращевіна [2], В.Є. Виноградова-Бондаренко [3], В.О.Стремецька [4], О.І. Анатольєва [5]. У цих дослідженнях подано узагальнюючі характеристики дитячої безпритульності у 20-ті роки.

Історична обстановка у 1920-ті рр. в Україні була досить складною. Внаслідок Першої світової та громадянської війн у країні склалася політико-економічна ситуація, що призвела до появи таких соціальних явищ як безпритульність і духовна безпорадність, що, поза всяким сумнівом, є соціально-психологічним явищем.

До основних причин дитячої безпритульності в Україні в 20-ті рр. можна віднести: низький матеріальний рівень життя багатьох родин; безробіття, що було найбільш поширене серед молоді; недоліки становлення нової освітньої та виховної системи, недоступність системи освіти для певної частини дітей; соціально-психологічний клімат перехідного періоду, формування маргінальної особистості; соціально-класову політику радянського уряду й формування авторитарної політичної системи; політичні репресії та депортації населення України; суперечливий процес становлення системи охорони дитинства в радянській Україні [6, с. 68].

Ще одну причину збільшення кількості безпритульних дітей у 20-х рр. у радянській Україні виділяв педагог С. Сірополко. Він наголошував, що величезні кадри безпритульних дітей в Україні постійно поповнювалися колосальним припливом голодних дітей з Поволжжя на початку 20-х років [7, с. 660].

О.С. Паращевіна акцентує увагу ще на ряді причин зростання кількості безпритульних дітей. На її думку апробація пропагованих більшовиками соціальних норм сексуальної свободи, емансипації жінки,

залучення її до будівництва комунізму, передача виховних функцій від сім'ї до держави призвели до збільшення кількості позашлюбних, покинутих дітей, які стали новим джерелом поповнення дитячої безпритульності [2, с. 11]. Перелічені причини мали особливий вплив на збільшення саме бездоглядних дітей.

Становище дітей завжди діалектично невід'ємне від суспільства й повністю залежить від матеріальних умов життя, культурного рівня, морального обличчя батьків та навколишнього середовища.

Національно-визвольні змагання змінили такі не менш небезпечні й тяжкі явища як посуха та неврожай, що посіяли голод, безробіття, зростання дитячої безпритульності та злочинності. Кількість безпритульних дітей і підлітків, які здійснювали правопорушення в Україні в 20-ті рр., зростала значно швидше, ніж кількість дитячого населення. Дітей-злочинців було набагато більше, ніж дорослих правопорушників, тому перед країною постало серйозне і дуже складне питання – врятувати дітей, вирвати їх із рук вулиці та виховати гідними людьми [8, с.77].

У цих умовах державні органи влади, в першу чергу органи народної освіти, головну увагу спрямовували на те, щоб хоч якось забезпечити утримання круглих сиріт, безпритульних дітей, зберегти шкільну систему й якомога більше дітей охопити навчанням. Виникли сотні дитячих закладів. В основу соціального виховання безпритульних дітей в Україні було покладено дитячий будинок як соціально-педагогічний інститут [8, с. 77].

Зростання дитячої безпритульності, необхідність надання допомоги дітям поставили перед науковцями та державними діячами вимогу визначити саму суть цього явища. Було виявлено два підходи в трактуванні суті та причин безпритульності: психологічний та соціологічний.

За першим, брали за головне внутрішні чинники, а саме: увагу концентрували на особистості, мотивації її

поведінки. Абсолютизація цього підходу призвела до виникнення концепції природженої моральної дефективності дитини, і, виходячи з цього, безпритульність та правопорушення неповнолітніх пояснювали вродженими хибамі підлітків [9, с. 80]. Такий підхід не може бути виправданим, держава намагалася позбутися відповідальності за виникнення безпритульності, звинувативши в усьому самих підлітків.

За другого підходу, увагу акцентували на соціально-економічних умовах. Найчіткіше формулювання тут належить П. Люблінському, що викладено в промові на I Всеросійському з'їзді з охорони дитинства 1921 р.: «Безпритульність є явище соціальне, воно характеризує не самого неповнолітнього, а ті соціальні умови, які його оточують». Зрештою, з 1923 року ця позиція стала загальноприйнятою [9, с. 80]. Відповідно до цього визначення поняття «безпритульність» повинно містити перелік умов, характерних для середовища, в якому живе дитина, а різновиди безпритульності слід визначати залежно від наявності або відсутності в цьому середовищі тих чи інших умов.

У 1921 р. влада у декреті Ради народних комісарів «Про боротьбу з дитячою безпритульністю» змушена була чітко заявити про основні умови формування цього явища. Визнавалися соціальні умови, за яких діти опинялись на вулиці, а саме: відмова батьків і опікунів від своїх обов'язків, позбавлення дітей можливості навчання, жорстоке поводження з ними, нерозуміння підлітками своїх прав, втягування дорослими дітей у незаконну торгівлю, жебрацтво [10, с. 343]. Це було одним із перших кроків відходу від концепції моральної дефективності дітей.

Із набуттям масовості соціальної проблеми безпритульності й розгортанням широкомасштабних заходів по її ліквідації в юридичних колах розгорнулася полеміка щодо правового визначення цього явища, що не вписувалось у соціальну конструкцію,

задекларовану новою владою. У 1925 р. В. Рубінштейн у праці «Поняття та різновиди дитячої безпритульності» дав їх правове визначення. На його думку зовсім безпритульною (у вузькому значенні) визнавалась дитина, котра не перебувала під опікою родини або установ, організацій та осіб, які її замінювали – опікуни, родичі та особи, котрі взяли дитину на виховання.

Вводилось поняття частково безпритульних (напівбезпритульних), якими визнавались діти, котрі перебували під опікою родини або установ, організацій чи приватних осіб, які її замінювали. Ця категорія поділялась на різні типи у залежності від тих чи інших необхідних матеріальних, виховних, моральних, етичних, трудових умов [9, с. 84]. Тобто, підійшовши близько до поняття бездоглядності, В.Рубінштейн не дав його визначення.

Іншу класифікацію соціально незахищених дітей дав С. Познишев. Він розрізняє такі типи: бездомні діти; занедбані, які проживаючи в оселях, не мали належного догляду та бездоглядні, які маючи деяку турботу, не мали належного нагляду за розвитком, вихованням тощо [11, с. 14]. Хоча, на нашу думку, поняття занедбання передбачає фізичний догляд за дитиною, але як занедбання, так і бездоглядність не давало належного виховання, а тим більше розвитку особистості.

Тому ми вважаємо, що сучасне визначення поняття безпритульності та бездоглядності чітко відбивають ключову відмінність цих соціальних явищ. Так, виділяють дітей, котрі втратили батьків або зв'язок із ними і внаслідок цього опинилися на вулиці й потребують повного соціального забезпечення держави та дітей, котрі мають батьків або опікунів, але позбавлені належного матеріального забезпечення та виховання. Вони потребують соціально-правового захисту або часткової державної допомоги [9, с. 84]. На сьогоднішній день з прийняттям Закону України від 2

червня 2005 р. «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей» нормативне закріплення здобуло поняття «безпритульність». Згідно нормативного акту чітко розмежовуються поняття бездомності і безпритульності, зокрема: бездомність – це соціальне становище людини, зумовлене відсутністю в неї жилого приміщення, яке б вона могла використовувати, а безпритульність – це стан людини, пов'язаний з неможливістю фактично проживати в жилому приміщенні, на яке вона має право [12, с. 27]. Отже, основною ознакою безпритульності на відміну від бездомності є не відсутність житла взагалі, а неможливість дитини перебувати у ньому з певних причин. Також для безпритульності характерним є ще й втрата родинних зв'язків дитини з батьками.

Але у перші роки радянська влада офіційно зосередила свою увагу виключно на безпритульних, а саме тих дітях, котрі жили на вулиці й не мали засобів існування і становили найбільшу соціальну проблему. У постанові ВУЦВК та РНК України 1927 р. вперше було законодавчо визначено поняття безпритульності. До цієї категорії віднесли дітей до 18-ти років, які перебували в умовах, небезпечних для їхнього фізичного й громадсько-трудового розвитку. Було зазначено, що у відповідності до характеру й ступеня безпритульності держава застосовує заходи соціально-правової охорони, матеріальної допомоги й виховання [13, с. 800]. До категорії безпритульних, котрі потребували повного забезпечення й виховання, уряд, згідно з постановою, відносив такі групи дітей: круглих сиріт; дітей, котрі втратили зв'язок із батьками або опікунами; дітей, котрі підлягали відлученню від сім'ї на підставі постанови суду або органів опіки через те, що їхні батьки чи опікуни зловживали своїми правами; дітей, котрі підлягали відлученню на підставі постанови комісії в справах неповнолітніх від сім'ї за потреби застосування заходів педагогічного впливу.

Також у цій постанові надавався перелік форм соціально-правового захисту неповнолітніх: розміщення їх в інтернати, передання на патронат (індивідуальний і колективний), направлення на навчання до училищ та на робфаки, працевлаштування, організація юридичних та медичних консультацій, індивідуальна матеріальна допомога, безкоштовні гарячі сніданки тощо [9, с. 85].

Тобто тільки в другій половині 20-х рр. держава більш ґрунтовно почала підходити до питання про диференціацію безпритульних та бездоглядних, які потребували повного забезпечення та до питання про їх соціально-правовий захист, що обумовлювалось, по-перше, об'єктивними чинниками першої половини 20-х рр., а по-друге, вивченням проблеми та переходом до більш дієвих способів її вирішення.

Боротьба з дитячою безпритульністю мала декілька етапів, які зумовлювалися соціально-економічними умовами розвитку країни і характеризувалися різними формами та методами надання допомоги.

На першому етапі в 1921-1923 рр. головну увагу країна звертала на необхідність утворення максимальної кількості дитустанов для розміщення в них безпритульних і надання їм матеріальної допомоги. Утворилась наступна система навчально-виховних закладів: дитячі будинки, інтернати, трудові школи, денні дитячі будинки; заклади для неповнолітніх правопорушників та безпритульних, основний та допоміжний будинок для правопорушників, трудовий будинок для дівчат; заклади для дітей з фізичними вадами; заклади з дослідження та розподілу дітей (приймальники, колектори, розподільники).

На другому етапі в 1924-1925 рр. основну увагу приділяли пошуку нових дієвих форм боротьби з безпритульністю: утворення шкіл-клубів, організації осередків «Друзі дітей» тощо.

На третьому етапі – 1926-1928 рр. – характер безпритульності змінився. Більшість колишніх

безпритульних перебувала у дитячих закладах. На вулицях залишилися лише утікачі із дитячих будинків, злочинці. З урахуванням цих обставин на місцях практикували таку форму роботи, як проведення рейдів по вилученню безпритульних з вулиць [8, с. 78]. Частину дітей відразу влаштовували: передавали батькам, направляли до закладів соціального виховання, трудових дитячих будинків тощо.

В Україні існувало декілька типів закладів для безпритульних підлітків, причому всі вони перепліталися з іншими формами: будинки, які мали виробництво; будинки, де підлітки жили, але працювали в інших місцях, на різних підприємствах; сільськогосподарські колонії для неповнолітніх безпритульних злочинців; різні виробничі артілі.

До кінця 1920-х рр. в УСРР була створена державна система подолання дитячої безпритульності, що включала законодавство, державні і громадські установи та мережу дитячих закладів [2, с. 13-14].

Основні методи подолання дитячої безпритульності, на думку дослідниці В.О. Стремецької, найбільш доцільно поділити на два напрямки:

1) превентивні або запобіжні заходи (індивідуальна допомога одягом та харчами незабезпеченим дітям, організація пунктів харчування під час недородів, влаштування підлітків на навчання, зменшення бажання дітей втекти з дитячих будинків шляхом задоволення їхніх потреб тощо);

2) боротьба з наявними безпритульними (підбір дітей з вулиці та влаштування їх до закладів утримування) [4, с. 104]. Ця класифікація, на нашу думку, найбільш ґрунтовно диференціює методи з ліквідації дитячої безпритульності. Обидва методи є взаємозалежні, адже невиконання першого, найчастіше породжує необхідність реалізації другого.

Уся робота з ліквідації безпритульності протягом року поділялася на 2 періоди: літній та осінньо-зимовий. Восени, особливо перед початком морозів,

робота була найбільш активною: проводилися кампанії по збиранню коштів, відкривались харчувальні пункти, нічліжки [4, с. 105].

Соціологічні дослідження цього періоду засвідчили, що безпритульність та протиправна поведінка неповнолітніх зумовлювалася не стільки сирітством та бідністю, як під час війни та голоду, скільки бездоглядністю, адже 70% безпритульних мали одного або обох батьків [14, с.14].

Тому, в середині 20-х рр. органи боротьби з безпритульністю приходять до розуміння необхідності боротьби вже не з самою безпритульністю, а з причинами її виникнення. Це призвело до впровадження профілактичних заходів, внаслідок чого вулична безпритульність почала втрачати ознаки масового явища [1, с. 8]. Під профілактикою безпритульності розуміється боротьба з бездоглядністю, до якої активно залучалася громадськість.

Основними формами профілактичної роботи були обстеження умов виховання дітей в сім'ях, стосовно яких надходили повідомлення про порушення прав неповнолітніх або скоєння ними самими правопорушень, виявлення випадків зловживань батьківськими правами. Довгий час істотною проблемою профілактики бездоглядності була відсутність правової бази застосування таких форм влаштування дітей, як усиновлення та опіка. Із сімейних форм піклування активно використовувався лише патронат [15, с. 173]. Звичайно, це негативно впливало на масштаби та ефективність роботи.

Форми підтримки громадськістю безпритульних дітей були також різні: від епізодичної участі в тих чи інших заходах – до створення постійно діючих органів. Суспільними організаціями допомоги дітям були Український Червоний Хрест, осередки товариства «Друзі дітей» тощо. Разом із державними органами вони проводили такі форми боротьби з безпритульністю: підбір дітей з вулиці, розміщення їх в дитустанови,

патрунування, реевакуація російських дітей, працевлаштування підлітків, проведення тижнів та місячників допомоги дітям, проведення профілактичних заходів, які склалися з: матеріальної допомоги дітям з незабезпечених сімей, проведення оздоровчих компаній, організації харчових пунктів тощо [3, с. 11-12]. Тобто ми бачимо, що діяльність громадськості у подоланні дитячої безпритульності та бездоглядності була не менш важливою ніж роль держави, а з деяких питань – навіть ефективнішою.

Отже, зі встановленням радянської влади в УСРР почалося проведення ряду заходів, спрямованих на подолання безпритульності серед неповнолітніх. Розпочалося створення системи охорони дитинства, що включала в себе: законодавство з охорони дитинства, державні та громадські установи боротьби з дитячою безпритульністю, мережу дитячих будинків і різноманітні види соціальної допомоги нужденним дітям. Була запроваджена загальна початкова освіта, розширена мережа шкіл, посилена виховна робота в інтернатах.

Проведена робота дала значні результати: вдалося ліквідувати масову вуличну безпритульність, стабілізувався рівень злочинності серед неповнолітніх. У 20-ті рр. держава зробила ставку на захист дітей від наслідків політичної та соціально-економічної криз, організовуючи пункти громадського харчування, відкриваючи більшу кількість закладів для неблагополучних дітей, організовуючи рейди по місцях їхнього перебування, що дозволило знизити рівень вуличної злочинності.

Але боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю мала й свої суперечності та недоліки, котрі пояснювалися відсутністю довгий час скоординованих дій між органами уповноваженими вести боротьбу з означеним явищем. Також подолання безпритульності та бездоглядності дітей гальмували

недосконалість нормативно-правової бази, а також недостатня фінансова підтримка з боку держави.

Джерела та література:

1. Зінченко А.Г. Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А.Г. Зінченко. – Одеса, 2002. – 17 с.
2. Паращевіна О.С. Роль системи народної освіти у подоланні дитячої безпритульності в 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ століття в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О.С. Паращевіна. – Дніпропетровськ, 2005. – 19 с.
3. Виноградова-Бондаренко В.Є. Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х рр. ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / В.Є. Виноградова-Бондаренко. – К., 2001. – 22 с.
4. Стремецька В.О. Методи ліквідації дитячої безпритульності та бездоглядності у 1920-1930-ті роки (на матеріалах Миколаївщини) / В.О. Стремецька // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2003. – Т. 27, Вип. 14. – С. 102-106.
5. Анатольєва О. І. Правове регулювання боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх в УСРР у 20-х роках ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / О.І. Анатольєва. – К., 2003. – 21 с.
6. Букреев Т.Б. Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю у першій половині 20-х років ХХ ст. на Півдні України (за матеріалами Херсонщини) / Тарас Борисович Букреев // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2015. – Вип. 42. – С. 67-72.
7. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К.: Наукова думка, 2001. – 912 с.
8. Виноградова В. Проблеми дитячої безпритульності (20-ті роки ХХ ст.) / В.Є. Виноградова // Рідна школа. – 1999. - № 10. – С.77-78.
9. Зінченко А.Г. Безпритульність як соціальне явище (до історії розв'язання проблеми) / Алла Григорівна Зінченко // Соціальна політика і соціальна робота. – 1998. - №1-2. – С.78-86.

10. Збірник узаконень і постанов Робітничо-селянського уряду України. – 1921. - № 11.
11. Познышев С.В. Детская беспризорность и меры борьбы с ней / С.В. Познышев. – М., 1926. – 73с.
12. Бородій В. Поняття та ознаки дитячої безпритульності / Василь Бородій, Ірина Тимкович // Вісник прокуратури. – 2008. - №5. – С.25-31.
13. Збірник узаконень і постанов Робітничо-селянського уряду України. – 1927. - № 66.
14. Зінченко А.Г. Досвід подолання дитячої безпритульності в Україні в 20-х роках / А.Г. Зінченко. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 35 с.
15. Анатольєва О.І. Державно-правовий захист неповнолітніх в УСРР (20-ті роки ХХ ст.) / Ольга Іванівна Анатольєва // Право України. – 2009. - № 4. – С.170-174.

УДК: 323.1:355.1 (477.64 – 2) «20»

**Л.А. Данилюк,
науковий керівник – к.і.н., доц. Білівненко С.М.**

УСНІ ІСТОРІЇ ЖИТЕЛІВ МИХАЙЛІВСЬКОГО РАЙОНУ ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДІЙ АТО

У статті визначено роль і місце усної історії в дослідженні подій АТО крізь призму індивідуальних спогадів безпосередніх учасників подій – бійців АТО – жителів Михайлівського району Запорізької області. На основі аналізу свідчень бійців АТО було встановлено, що це не зона АТО, а справжня російсько-українська війна, що проти українських збройних сил воюють регулярні війська Російської Федерації.

Ключові слова: *усна історія, зона АТО, самопроголошені республіки ДНР та ЛНР, регулярні війська Російської Федерації, російсько-українська війна.*

Ніхто собі навіть уявити не міг, що майже через 70 років після закінчення Другої світової війни на

території України знову почнуться військові дії. Наслідком Революції Гідності став військовий конфлікт на Сході України, на території невизнаних в світі самопроголошених республік ДНР і ЛНР, що посягнули на територіальну цілісність України, схотіли об'єднатися в Новоросію і ввійти до складу Російської Федерації. Тож тисячі патріотів-українців, не шкодуючи свого життя, встали на захист не тільки кордонів нашої держави, а й європейського вибору громадян України. В умовах інформаційної війни, коли у засобах масової інформації з'являються неправдиві свідчення про події у зоні АТО, правдивим і потужним джерелом є усні свідчення безпосередніх учасників подій – бійців АТО.

Мета статті: визначити роль і місце усної історії в дослідженні подій АТО крізь призму індивідуальних спогадів безпосередніх учасників подій – жителів Михайлівського району Запорізької області.

Дана проблема знаходиться на стадії розробки. Узагальнюючих праць з даної теми немає. Але вже покладено початок наукового дослідження подій АТО. У 2015 році *Український інститут національної пам'яті, історичний факультет Запорізького національного університету і Запорізька облдержадміністрація випустили збірник «Усна історія російсько-української війни (2014–2015 роки) [1]*, де наведено результати опитувань учасників війни на Сході України 2014–2015 років.

В основу дослідження покладено особисті свідчення бійців АТО – В. Старокожка [3], Б. Озінковського [4], М. Завгороднього [5], А. Гавадзіна [6]. Матеріали знаходяться у особистому архіві у формі паперових розшифрувань.

Головною цінністю у використанні усних джерел для дослідження зазначеного періоду є те, що за допомогою методу усної історії стало можливим співставлення офіційної точки зору з розповідями очевидців, що несуть у собі не лише сухий фактаж, а є

відображенням особистих переживань і відчуттів громадян [2, с. 35–36].

Опитаних респондентів можна поділити на три групи інформантів: солдати-контрактники, демобілізовані і добровольці. До першої категорії відносяться бійці АТО Владислав Старокожко та Богдан Озінковський.

Як свідчить житель с. Тимошівка Михайлівського району Владислав Старокожко (1995 року народження): «Після дев'ятого класу я вступив до ліцею «Захисник» у місті Запоріжжя. 1 червня 2013 року я закінчив навчання у ліцеї і вже у вересні розпочав службу в армії за контрактом. Тоді в Україні ще був мир. У мирний час, нам здавалося, що у нас мало, недостатньо підготовки. Але як з'ясувалося вже у воєнний час, нас добре готували. Проти хвалених російських спецпризначенців ми не тільки не гірші, а й кращі [3, акр. 1].

Я воював п'ять місяців: з 8 травня по 7 жовтня 2014 року. На Донбасі проти нас воюють підрозділи Російської Федерації, добре оснащені матеріально і непогано треновані. «Сепари» ж – то несерйозний противник – здебільшого наркомани, алкоголіки, бандити. Є й найманці: чеченці, серби, навіть негри, які воюють за гроші. Їх би ми давно знищили, якби Росія постійно не слала сюди свої підрозділи. Це ж Росія воює проти України [3, арк. 3].

У нас все було. Видали нове озброєння, нову форму без погонів, щоб снайперам важче було орієнтуватися, взуття. Є й медикаменти, все є. Допомагають волонтери, зокрема, відома тепер на всю Україну Тетяна Ричкова, чоловік якої воював і загинув у нашому підрозділі [3, арк. 1].

Я воював під Слов'янськом, Краматорськом, Дебальцево, Шахтарськом та ще багатьма містами, містечками та селами. Я не перерахую всі, багато їх було. Інколи бувало страшно. Особливо, коли снаряд потрапив у бойову машину і твій товариш витягає з неї

не автомат, а свою другу руку. Страшно бачити наших звільнених полонених, яких обміняли на їхніх. Вони такі побиті, понівечені, з відбитими органами, що не можна витримати. У тих, яких віддаємо ми, хіба що око підбите чи синець на руці (коли брали в полон).

Найтяжче було під Шахтарськом. Нас три доби обстрілювали. Жорстко довбали з усіх боків і різних видів зброї. Півтора місяця оточення під Дебальцевим – теж непросто далися. Але жоден з нас не потрапив у полон. Були загиблі, поранені, але «полоненого – жодного». Нас «довбуть» «Гради», а «сепарське» радіо передає: «Нацистская хунта снова обстреливает мирных жителей в Дебальцево». Це, виходить, що ми самі в себе стріляємо? [3, арк. 4–5].

Місцеве населення ставилося до нас по-різному. Якось я загубив свій мобільний. Попросив місцевого поради, до кого звернутися, щоб купити новий. Той звів нас. Я розраховував, що найдешевший апарат обійдеться мені гривень у 250–300, а той чоловік сказав: «Та давай «полтинник»... Ти ж наш, Дніпропетровський?». За новий телефон на дві «сімки», із зарядкою я заплатив всього 50 гривень. Але є й інші приклади. Ми їм, місцевим, тушонку, хліб, а вони у своїй газеті друкують фото «Героїв Донбасу»: троє чеченів, і місцевого «сепара» на прізвисько «Кірпіч» [3, арк. 6].

Якщо треба йти на завдання, командир тільки скаже – бажаючи завжди є. На війні як на війні. Трапляються трагедії, а бувають і дива. Якось хлопці поїхали на завдання і потрапили в засідку. Вогонь по них, ми потім підраховали, вели із дванадцяти вогневих точок. БДМ перетворилася на мотлох, за всіма правилами техніки вона не мала б їхати, проте проїхала ще майже кілометр, чому найбільше потім дивувався механік-водій, маленький на зріст, на рік старший від мене Микола Іванович. Хлопці повідомили про пригоду і ми вирушили на підмогу. Шестеро з восьми членів екіпажу отримали поранення різного

ступеню тяжкості, а двоє – цілісінькі. На жаль, Серьожа Ковальчук згодом помер у госпіталі, у нього були численні осколкові поранення в голову. Сергія рятували лікарі Харкова, потім Києва. Приїздили спеціалісти і з Німеччини, але й вони не змогли нічого вдіяти...» [3, арк. 7–8].

Унікальними є свідчення бійця АТО Озінковського Богдана, тому що він єдиний серед респондентів побував у полоні на території ДНР під час служби. Свідчить житель смт Михайлівки Богдан Озінковський (1995 року народження): «Після закінчення ВПУ–52, вирішив відслужити в армії, визначитися з вибором. Планував укласти контракт на рік, але, виявилось, початковий мінімальний термін – три. І я підписав контракт. Взимку 2014 року стояв на Майдані (ніс службу у системі МВС). А коли почався конфлікт на Донбасі, став національним гвардійцем, опинився у зоні АТО [4, арк. 1–2].

Стояв на блокпосту на кордоні. 24 серпня нас накрили ДНРівці. Ми відбивалися від ворога, скільки вистачило боєприпасів. Бій тривав годин із п'ять, але ми не вистояли. Так я потрапив у полон [4, арк. 3].

Нас повезли до міста Сніжного. Нас били, переконували перейти на бік так званої ДНР. Але ніхто не погодився. Кожного дня нас водили на роботу – розбирати завали. Годували аби не померли з голоду якоюсь юшкою чи кашею. 28 вересня мене обміняв за сприяння волонтерів. На наступний день я приїхав до Запоріжжя. Мене поклали у відділення судинної хірургії обласної лікарні, бо перебуваючи у полоні я отримав перелом руки» [4, арк. 4–5].

До другої хвилі мобілізації в зону АТО потрапив житель смт Михайлівки Микола Завгородній (1993 року народження). Він свідчить: «Після закінчення Михайлівського ВПУ пішов у армію. Відслужив передбачений законодавством рік і 4 жовтня 2013 року повернувся додому. Це ще був мирний час. А 29 квітня мене знову призвали на службу [5, арк. 1].

Були тихі тижні на блокпостах, були і обстріли, було і пекло, коли прощався із життям. У нашому батальйоні «Хортиця» служило два брати Попових з Якимівського району. Старший залишився живим, а молодшого, Володю, вбили. Йому було 20 років. Я його торсаю: «Вовка, вставай, побігли. Перевернув, а він неживий» [5, арк. 3]. А Юра Демидов був з Якимівського району, сам виховував дитину. І теж загинув. Тепер залишилася сама його десятирічна донька. На правах старшого Юра підтримував мене, ділився останнім. Коли нас 37 опинилося в оточенні, під селом Комінтернове Маріупольського району, довелося і поголодувати – 100 грамів хліба, малесенький шматочок, ділили на чотири дні... Юра Демидов тоді не втрачав надії на порятунок, підтримував нас настрій. Це був мій замполіт, хороша людина, безневинна. А воно он як вийшло [5, арк. 4].

Хлопців навіть поховати як слід не могли. За їх тіла вимагали ДНРівці 200 тисяч гривень викупу. Тому, ми покинули загиблих у лісосмузі. Нас, оточених, вивозили по п'ять чоловік. Дивом врятувалися, адже воювали з аеромобільною бригадою РФ. Це не конфлікт, і не АТО. Це – війна. Російська армія воює з українською. Є серед противника і місцеві, але їх небагато. Більше найманців. Вони будуть воювати, бо назад у Росію їх не пустять. Путін скільки грошей вклав у цю війну, що не дасть їм просто втекти назад [5, арк. 4–5].

Багато хто з нас отримали травми. Мене лише легко контузило. А ось Максим Чернюк отримав сквозне у плече. Максиму Ільніцькому вирвало п'яту. Вертольотом доставили в Дніпропетровськ, там не виключали ампутацію. Відправили на Київ і там ногу вдалося врятувати. Коля Бородай отримав тяжкі опіки, коли лісосмуга, де вони ховалися, запалала. Під час бою він навіть не одразу помітив і усвідомив, що опіки дуже серйозні» [5, арк. 6].

Одним з добровольців, що пішов воювати у зону АТО є житель с. Високе Михайлівського району Андрій

Гавадзін (1991 року народження). Він свідчить: «У 2013 році я закінчив Запорізький національний університет, в якому навчався на юридичному факультеті. Пройшов військову кафедру, після закінчення якої став офіцером української армії. С початком бойових дій на Донбасі я добровольцем пішов воювати в АТО [6, арк. 1].

15 серпня 2014 року був розподілений до 55-ї артилерійської бригади в місті Запоріжжі. 13 листопада 2014 року нас вишикували і віддали наказ про марш, але не сказали куди ми їдемо. Виїхали ми в обід, а на вечір стало зрозуміло, що заїжджаємо в зону АТО. Вночі нам видали карти і 14 листопада ми вирушили в район вогневих позицій [6, арк. 2]. На фронті я – старший офіцер гаубичної артилерії на батареї. Займаюся безпосередньо розрахунком поправок, коректувань лінії вогню, його відкриттям і проведенням. Я отримую координати і вражаю вогневі цілі: склади з боєприпасами, колони з технікою [6, арк. 1].

З першого дня ми потрапили у дуже жорстокі бої з безсонними ночами. «Сепари» постійно наступали: стріляли по нас із танків, з «Васильків». Але ми відбили їхні атаки. За даними нашої розвідки в супротивника були великі втрати: понад 400 двохсотих. Через 17 днів перебування в АТО я отримав поранення уламком міни в ліве плече. Хлопці одразу відвезли мене в Курахово, для надання першої медичної допомоги. А зранку відправили в Красноармійськ в базовий госпіталь і через пару годин повезли в Дніпропетровський військовий госпіталь. На лікування пішло 7 днів, після чого командування дало 30-денну реабілітацію. Після неї я знову повернувся на фронт [6, арк. 4].

В зоні АТО перебував 11 місяців. А воюють проти України не лише ДНР та ЛНР, але й регулярні російські війська. Наприклад, захоплений нами кулемет «Утес», знаходиться на озброєнні тільки в Росії, у нас такого немає. Крім того розвідка знайшла суто російські

бронезилети. Російська жива сила присутня безумовно, в основному, чеченці, абхази. Часто чуємо крики: «Аллах Акбар» [6, арк. 5].

Отже, усні історії жителів Михайлівського району Запорізької області є потужним джерелом дослідження подій АТО. Перевагами усних джерел над іншими є їхня автентичність, унікальність, демократичність. Особисті свідчення учасників АТО дають можливість визначити основні місця бойових дій та місця оточень українських військ. Особисті свідчення полоненого розкривають такі важливі аспекти як умови утримання полонених в ДНР, адаптація полонених до нових умов, моделі поведінки і стратегії виживання в полоні. На основі аналізу свідчень бійців АТО було встановлено їх якісний склад – добровольці, демобілізовані і контрактники. Всі респонденти стверджують, що це не зона АТО, а справжня російсько-українська війна, що проти українських збройних сил воюють регулярні війська Російської Федерації. А також визначено якісний склад армій ДНР та ЛНР – чеченці, абхази, серби, сепаратисти та декласовані елементи.

Джерела та література:

1. Усна історія російсько-української війни (2014–2015 роки) / за ред. В. Мороко. – Випуск 1. – Київ: К.І.С., 2015. – 176 с.
2. Бойко А. Усна історія: методи організації та проведення опитування // Усна історія: теорія і практика / Упорядники: А. Бойко, С. Білівненко, Ю. Головка та ін. – Запоріжжя: Тандем – У, 2008. – С. 35 – 36.
3. Особисті свідчення бійця АТО Старокошко В. // Особистий архів Данилюк Л.А. – 8 арк.
4. Особисті свідчення бійця АТО Озінковського Б. // Особистий архів Данилюк Л.А. – 6 арк.
5. Особисті свідчення бійця АТО Завгороднього М. // Особистий архів Данилюк Л.А. – 6 арк.
6. Особисті свідчення бійця АТО Гавадзіна А. // Особистий архів Данилюк Л.А. – 5 арк.

УДК 355.1 (477) "312"

**В.А.Дзюбенко,
науковий керівник – к. і. н., доц. Л.О. Цибуленко**

УКРАЇНСЬКА АРМІЯ СЬОГОДЕННЯ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВА МОДЕРНІЗАЦІЇ

У статті аналізуються особливості модернізації українського війська на сучасному етапі, досліджується проблематика реформування ЗСУ на основі спогадів учасників бойових дій на Сході України, наголошується на перспективах створення високопрофесійної армії.

Ключові слова: модернізація, реформування, безпека, оборона, види озброєння, комплектування, тилове забезпечення, медичне забезпечення, воєнна організація держави, тактика, стратегія.

Однією з найбільш нагальних проблем сучасного українського суспільства є модернізація армії. За 25 років незалежності Україна не проявляла ініціативи у розбудові та реформуванні Збройних Сил. Важливою проблемою залишається проведення ефективної оборонної політики як головної складової національної безпеки. Підписання Будапештського меморандуму, що за ним наша держава фактично відмовлялася від ядерної зброї та проголошувала позаблоковий статус, виявився неефективним. Непродумана стратегія зовнішньополітичного розвитку не передбачала воєнних дій з Російською Федерацією, що зобов'язалася захищати територіальну цілісність та суверенітет України. Де-юре невизнана, де-факто війна на Сході України показала цілу низку проблем в українському війську: застаріле матеріально-технічне оснащення, відсутність необхідного досвідченого офіцерського складу, адже лише у 20% офіцерів є досвід у миротворчих місіях в Югославії та на Близькому Сході,

недосконала система мобілізаційної підготовки, невідповідність у прийнятті оперативних рішень тощо.

Проблемою розбудови ЗСУ з метою створення високопрофесійних, мобільних та боєздатних військ, військовою організацією держави займалися політики, державні діячі, військові експерти, журналісти. У плані висвітлення причин, що обумовили недоліки реформування, як комплексно, так і окремими аспектами відзначилися праці В. Горбуліна [4], Ю. Бутусова [6], Р. Бакуменка [10], О. Белова [11], Дж. Шерра [14], А. Єрмоленка [15] О. Гріненка, М. Денежкіна [17].

Метою роботи є характеристика реалій модернізації сучасних ЗСУ з точки зору джерелознавчого аналізу і розкриття перспективи реформування українського війська, дослідження його перебудови відповідно до стандартів Північно-Атлантичного альянсу.

Джерельна база охоплює законодавчі акти та документи, що регулюють норми військового будівництва, а також спогади учасників АТО, котрі дають реальну картину тих процесів, що відбуваються в умовах бойових дій на Сході України.

Відповідно до Указу Президента України №555/2015 Про рішення Ради національної безпеки та оборони України від 2 вересня 2015 "Про нову редакцію Воєнної доктрини України" визначено головні цілі та завдання воєнної політики, серед яких у статті 17 йдеться про створення умов для відновлення територіальної цілісності держави, її суверенітету та недоторканності в межах державного кордону України. Реформування Збройних Сил України було і залишається головною метою досягнення оперативної і технічної сумісності зі збройними силами держав – членів Північноатлантичного альянсу, а також підвищення престижності військової служби [1].

Під час проведення інтерв'ю з учасниками АТО всі воїни однозначно підтверджують, що модернізація

армії вкрай необхідна. Після того, як було прийнято закон "Про державний бюджет України 2016 року" Верховною Радою на армію планується виділити в поточному році 55,6 млрд. грн., що становить 5% ВВП країни [2, с. 3]. В українській армії відбуваються позитивні зрушення, більшість змін спрямовано на подолання бар'єрів, що затримують її розвиток. Боець Михайло пояснює: "Реформи йдуть, тільки вони йдуть не так швидко, як хотілося, тому що 20 років нічого в цю армію не робили, а тільки розкрадали і неможливо за півтори року війни побудувати такою, якою вона повинна бути. Гроші керівництво виділяє, закупаються нові зразки зброї, краща форма, прилади нічного бачення удосконалили вони. Теж саме і автомати, і нова техніка... Наша армія змінилася, і змінилася вона в кращу сторону" [3, с. 5].

Збільшення фінансування оборонного сектору на 2016 рік сприяє налагодженню вітчизняного виробництва, що стало одним з головних пріоритетів державної політики. Єдина проблема – ефективність розподілу державних коштів. За словами В. Горбуліна: "Одним із напрямів зменшення навантаження на держбюджет може стати збільшення кількості підприємств, які підлягають приватизації, та заснування за їх участю міжнародних компаній і корпорацій для спільного виробництва оборонної продукції. При цьому мають бути узгоджені за формами і термінами виконання програми реструктуризації ОПК та приватизації державного майна" [4, с. 22].

На даний момент відчутне покращення спостерігається в піхоті, що отримала велику кількість новітньої амуніції, необхідного обмундирування бронежилети, котрих не вистачало на передовій на початку війни – каски польського зразка, наколінники, військову форму "Варан", розроблену за сучасними комп'ютерними програмами, зброю та інше спорядження. Яскравою подією стало переозброєння

стрілецької зброї АК-74 на штурмову гвинтівку "Форт-221", що характеризується маневреністю та зручністю. Цей вид зброї може використовуватися бійцями спецпідрозділів у всіх видах бойових дій, при проведенні антитерористичних операцій, затриманні правопорушників в умовах населених пунктів, при несприятливих погодних умовах, а також на відкритій місцевості [5]. На сьогоднішній момент кожен військовослужбовець, який йде на передову, отримує бронезилет й шолом. Поступово забезпечується піхота високоякісними іноземними прицілами, приладами нічного бачення, тепловізорами, що полегшує роботу в бойових умовах.

Перспективою залишається те, що армія повинна комплектуватися частинами 3-х рівнів боєздатності і в цьому полягає основа реформи: війська I лінії оборони - найбільш боєздатні з'єднання, укомплектовані мотивованим особистим складом, які повинні виконувати бойові завдання на передовій і отримувати поповнення, ресурси в першу чергу; війська II лінії, які мають обмежену боєздатність та охороняють тил, проводять операції не в прифронтових районах та не в зоні АТО; війська III лінії - навчальні і резервні частини, які виконують обмежені завдання в районах своїх пунктів постійної дислокації [6].

Активно відбувається модернізація військової техніки, поступове витіснення старого озброєння, що взагалі непридатне для використання у наступальних діях, хоча ще в оборонних воно могло б грати певну роль, із-за укриття вести прицільний вогонь, як кажуть бійці з передової. Артилерист Олег говорить: "Ось нещодавно приїхала нова техніка Д-30, С-30 на базі танка на гусеничному ході, калібром 152 мм, "нульцевих" 14 одиниць. Їх відправили на сектор "Д"(Піски), для посилення позицій" [7, с. 2].

З'явилися новинки озброєння за період антитерористичної операції на Донбасі. Це й оснащення танка Т-64 до рівня "Булат", що має високу

мобільність, міцну сталь та захист [8]. "Дозор-Б", що стане суцільною заміною радянських УАЗ і застосовуватиметься як основний транспортний засіб в бойових умовах при виконанні розвідувальних, дозорних військових операцій [9]. Технічним досягненням стало створення Т-84 "Оплот" – танк, котрий визнаний одним з найкращих танків у світі та має високу броню, рухливість та вогневу міць. Значною новиною стала поява легкової бронемашини "Кугуар", що вкрай необхідна на передовій бійцям ЗСУ. Відбулася модернізація бронетранспортерів, з'явилися БТР-3, БТР-4, що стали комп'ютеризованими, здатними перевозити не тільки солдатів, але й знищувати ворожу техніку противника. Нові машини із захисною решіткою витримують пряме влучення протитанкової реактивної гранати – доведено під Слов'янськом [10, с. 6].

Належне місце відводиться тиловому забезпеченню. Їхня заслуга в тому, що в базових таборах завжди є все, передбачене нормативними документами – від місця для вмивання та відпочинку до їдальні та польового клубу. В тилкових частинах знаходяться й ремонтні майстерні, які оперативно відновлюють пошкоджену та поламану техніку, розгорнуті й діють у прямому сенсі на передовій. Завдяки хаотичності в постачанні додаткових, непередбачених нормами речей, багато бійців вже ознайомилися з новітньою зарубіжною технікою, тисячі різних пристроїв пройшли випробування війною [10, с. 7]. Нещодавно підготовлено Загальні положення логістичної доктрини Збройних Сил України з дотриманням стандартів НАТО, що вже затверджені Міністерством оборони України у плані матеріально-технічного забезпечення та електронних закупівель, постачання тощо.

Бойові дії на Сході України показали неефективність методів ведення війни. За словами О. Белова: "...бачимо український приклад специфічної

риси пострадянських держав... Одним із наслідків чого стала, за оцінками фахівців, недостатня системність, певна декларативність і аморфність українського законодавства у сфері національної безпеки і оборони" [11, с. 58]. У сфері тактичних навичок Збройні Сили ціною помилок, проблем та успіхів накопичили значний досвід у методах ведення бойових дій в Іловайську, Донецькому аеропорті та Дебальцеве. Українські бійці навчилися відрізати терористів від постачання та шляхів відступу, внаслідок чого вони оточували ворога й не давали йому ніякого шансу прорватися [10, с. 7]. Солдати навчилися вести бойові дії вночі, коли навіть не вистачало приладів нічного бачення. Як пояснює респондент Олександр – командир відділення 1-го взводу 2-ї патрульної роти: "Коли ми "ходили в секрет", не вистачало приладу нічного бачення. Був в мене товариш - строковик Микита Кушев з позивним "Олімп" з ним ми і ходили в розвідку. Тому і хотіли ми двоє самі купити собі тепловізор, який нам дуже був потрібний. Микита знайшов "очі" і запропонував купити його за 5000 грн. Волонтери Саша і Андрій дали нам 4000 грн., а я і Микита - 1000 грн. Так ми і придбали свій тепловізор і були дуже задоволені, впевнені, що ніхто не потривожить твій сон, навіть розслабилися [12, с. 2].

Армія ніколи не готувалася до масштабних дій у містах. Противника планували громити у полі, в лісі, на водоймах. Але ніколи – серед мирного населення та промислових об'єктів. Зараз, завдяки вимогам норм міжнародного гуманітарного права, коли нашим військовим доводилося поєднувати виконання бойового завдання з жорсткими обмеженнями та заборонами щодо руйнувань інфраструктури та запобігання втрат серед цивільних, наші військовики навчилися діяти з філігранною точністю [10, с. 7].

На даний момент йде суцільне розширення структурних підрозділів і інтеграція в єдину силову структуру. Наприклад, за словами артилериста 79-ї

аеромобільної бригади Олега: "За радянський період частини ПДВ (повітрянодесантних військ) були сформовані і вважалися легкі, призначені для наступу, на озброєнні були важкі кулемети і бойова машина піхоти для десантних військ, також автомат, і легкий ручний гранатомет. Зараз за наказом командування дивізії оснащуються "саушками". У радянський час це не передбачалося, а зараз всі частини ПДВ повністю укомплектовані такою технікою (це 123 мм, 125 мм це більш крупний). Навіть є у військових частинах 250 мм, тобто окремо йде комплектація 3-х батарей "саушками", і окремо батарея Д-30, потім протитанкова батарея, яка теж окремо, але входить у 79-ту бригаду, далі дивізіон "реактивників". Це кожна батарея, яку входять 6 видів зброї, екіпаж - 5 людей, плюс на кожен батарею йде взвод вогневого забезпечення, тому що вони не броньовані, тобто це, так звані, взвод прикриття. Тепер вони хочуть з кожної батареї зробити дивізіон, розширити, щоб в кожній частині були свої дивізіони - танків, "Градів" [7, с. 2].

Згідно "Хартії про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору", затвердженої у 1997 році, Україна зобов'язалася проводити реформи у всіх сферах суспільного життя, з метою стати членом Європейського Союзу і НАТО не є винятком. Зокрема стаття 3 погоджує, що Україна підтверджує свою рішучість продовжувати військову реформу, зміцнювати демократичний та цивільний контроль над збройними силами та підвищувати їхню оперативнотехнічну сумісність зі збройними силами НАТО та країн-партнерів. НАТО підтверджує свою підтримку зусиллям України у цих галузях [13] Цей документ так і не був реалізований, а військові дії на Сході України тому приклад. У зв'язку з анексією Криму та подіями на Донбасі на початку 2015 року Україна відмовилася від позаблокового статусу і взяла курс на НАТО. Зараз

задіяно програму військового співробітництва. Вона дозволить наблизити повністю нашу армію до професійної основи, підвести її до стандартів альянсу.

Зараз проводяться активні навчання на Яворівському полігоні у Львівській області та Ширлані в Одеській області, відбувається активний обмін досвідом. Військові інструктори США, що мають значний досвід у веденні війни на Близькому Сході, навчають наших спеціалістів стратегії оборони, сучасних методів війни, наданні першої необхідної медичної допомоги в умовах бойових дій. НАТО надає Україні реальну консультаційну і військово-технічну допомогу, хоча, до сих пір, українські воїни просять про те, щоб їм надали сучасне обладнання, зброю.

Вагомою залишається проблема ефективного інформаційного забезпечення та налагодження зв'язку між структурними підрозділами Збройних Сил України, що полягає в доступності, оперативності та прозорості інформації. Горизонтальна інтеграція – це саме те, що дозволяє керівникам та виконавцям – капітанам, майорам, полковникам та їхнім цивільним колегам з різноманітних структур разом працювати, ділитися інформацією й спілкуватися як членам однієї команди [14, с. 78]. Під час проведення інтерв'ю з артилеристом Олегом, військовий пояснював, намалювавши схему, що за радянською системою ведення вогню, одному військовому відділенню дається певне завдання, яке він повинен виконати і зайняти певну позицію. Це відділення, яке складається з 6 чоловік та одного командира. Таких підрозділів 6: 1-й, 2-й, 3-й, 4-й, 5-й, 6-й. Вони у радянський час не могли мати між собою зв'язку, тобто 1-й не зв'язувався з 2-им відділенням. Радіозв'язок був налаштований тільки на командира. Це було фатальною помилкою, адже, коли виходить зі строю 1-ше відділення, яке має зв'язок тільки з командиром і якщо цього командира накриють мінометним вогнем і вб'ють, то буде, звісно, дезорганізація, ніякий підрозділ не знатиме, кому

першому вступати в бій. Зараз по-іншому: командир відразу дає вказівки всім підрозділам, наприклад 1-й має "Квадрат-2", 2-й - "Квадрат-4" й так далі. Розумієш, між собою вони триматимуть зв'язок і координуватимуть вогонь. В німців була інша система й зараз ми переходимо на неї поступово. У них як між відділеннями був зв'язок, так і між командирами. Якщо командира вбивають, то вони між собою можуть координувати вогонь [7, с. 14]. З часом українські воїни опанують таку систему і альтернативою стане вона для піхоти, а особливо для звичайного солдата, який буде знати, які рішення йому приймати, як тримати позицію, якщо його побратим вбитий чи поранений.

Спостерігаються тенденції щодо медичного забезпечення силових структур. За словами бійця Олега: "У радянський час, якщо виграли бій, то після цього збирали 300-х, 200-х. Зараз із-за будь-яких обставин вивезуть з поля бою. В радянський період один лікар йшов на один полк, на сьогоднішній час один лікар йде на батарею, плюс начальник на всіх. Кожна батарея має свого лікаря, завданням якого є вивести з поля бою пораненого чи мертвого солдата... На полі бою є сектори: червона, жовта, зелена лінії, тобто, де можуть поранити чи вбити, а де ні. Лікарі працюють на жовтій лінії, на червону заходять рідко, адже там постійні обстріли" [7, с. 15].

Одним із основних суб'єктів забезпечення національної безпеки є Воєнна організація держави (ВОД) [15, с. 38]. Саме метою підвищення ефективності в прийнятті оперативних рішень, координації силових структур, перспективою залишаються зміни у структурі управління військами, створення об'єднаного командування. У документі "Про стратегію національної безпеки" затверджено принцип усунення дублювання функцій Міністерства оборони України і Генерального штабу Збройних Сил України,

запровадження централізованої структури керівництва обороною держави [16].

Отже, визначення організаційної структури – одне з важливих завдань будівництва Збройних сил. Структура встановлює розподіл потужностей і засобів серед військових формувань різного рівня, їх співвідношення та відповідні зв'язки між ними [17, с. 14].

Коли ми говоримо за боєздатність ЗСУ, яка підвищилася за рахунок накопичення реального бойового досвіду і це, в свою чергу, стало рушієм реформування, але, на жаль, структурних змін не відбулося. Це стосується передусім стратегії. Дуже добре висловився А. Єрмоленко: "Те, що не існує стратегічної складової оборонного планування та закритий характер деяких концептуальних документів військового будівництва, ставить під сумнів прозорість оборонної сфери держави, не сприяє гармонізації цивільно-військових відносин в країні й впровадженню демократичного цивільного контролю над ЗСУ, усією ВООД" [18, с. 62].

На сучасному етапі у системі реформування ЗСУ має стати скорочення чисельності військово-бюрократичного апарату, перекваліфікація службово-офіцерського складу та призначення на посади тих бійців, які дійсно мають досвід в бойових діях і є корисними для своєї країни. Спрощення системи управління відбудеться лише після того, як будуть ліквідовані командування Сухопутних військ та штаби секторів. Ключовим має стати відповідальність командира та його ініціатива [19].

Серед напрямків подальшого розвитку Збройних Сил України – формування сил спеціальних операцій. Такі підрозділи є в багатьох європейських країнах, у США, Росії, Ізраїлі. Будуть і в Україні. Їхнє завдання – боротись з терористами та партизанами, здійснювати диверсії та протидіяти їм, вести розвідувальну діяльність. Українській армії такі війська будуть

надзвичайно потрібні — навряд чи російська підривна діяльність закінчиться після відновлення миру на Донбасі. Те, що українська армія ніколи не воювала, негативно позначилося на першому етапі українсько-російського протистояння [10, с. 7].

На даний момент назріває думка щодо необхідності переходу армії на контрактну основу. Доцільно переглянути раніше прийняте рішення про стовідсоткове комплектування особового складу ЗСУ за контрактом. Відмова від цього рішення дозволить чималу економію коштів. Плани вступу України до НАТО не передбачають повного переходу на контрактний принцип комплектування [4, с. 22]. Тобто повинен дотримуватися баланс між строковою службою та службою на контрактній основі. Це означає, що лише комплексне належне реформування двох сфер сприятиме підвищенню національної оборони. Такі позитивні сторони будуть реалізовані лише внаслідок цілеспрямованої державної політики і це, в свою чергу, залежатиме від економічного зростання України та проведення необхідних реформ. Більшість бійців АТО наголошують на необхідності реформування оборонного сектору. Ось респондент Михайло говорить: "Я не знаю, що таке програма НАТО... Хоча так потрібні ці навчання. Авжеж, тому що для того, щоб керувати машиною потрібно вчитися, а для того щоб воювати, потрібно воювати і вчитися. Ці навчання потрібні, щоб військові підрозділи були в постійній бойовій готовності" [3, с. 6].

Респонденти кажуть, що нашій державі не потрібно багато військ, адже це колосальні затрати, хай його буде менше, але воно буде висококваліфіковане, забезпечене й підготовлене до бойових дій. Із цього випливає, що Україна, яка бажає вступити в НАТО, повинна спиратися на досвід США, а також армій Великої Британії, Німеччини, Швеції та діяти за її принципом побудови національної армії. У цій сфері, особливо переважає Швеція, яка, де-юре,

немає регулярних військ, але, де-факто, якщо почнуться бойові дії і це загрожуватиме територіальній цілісності, то вона може виставити буквально за 2 години 140 тис. бійців, гарно навчених та підготовлених [7, с. 18].

Серед перспектив модернізації – імідж української армії. Зараз ми відходимо від радянської практики геральдичних знаків, з'явилися шеврони, кокарди круглої форми, відповідна військова форма, більш осучаснена.

Отже, можна зробити висновок, що альтернатива полягає у спрямуванні головного вектору на модернізацію та реформування ЗСУ, адже армія – це атрибут національної безпеки. Важливим було і залишається те, щоб це покращення відчував на собі звичайний солдат, адже він головний споживач і розуміє, як належним чином виконати бойове завдання і які йому необхідні для цього ресурси. На даний момент спостерігається оновлення військової техніки сучасними зразками, обмундирування, але нагальною проблемою залишається ефективність розподілу бюджетних коштів. Протягом Антитерористичної операції наша армія накопичувала в бойових умовах реальний досвід шляхом величезних зусиль, втрат, але зараз ЗСУ стали більш боєздатними, зокрема і в плані ведення війни, тактики, медичного та інформаційного забезпечення. Важливою стала реалізація логістичної доктрини у сфері матеріально-технічного забезпечення. Розуміючи, що створення професійного війська є запорукою підвищення національної безпеки та оборони, Україна взяла курс на НАТО. Зараз проводяться військові навчання та міжнародному рівні, де відбувається активний обмін досвідом. Спостерігається тенденція переходу армію на контрактну основу, але при цьому було б доцільним дотримання Україною певного балансу між строковою та контрактною службою. Варто зазначити, що значним досягненням для України стало б створення

добре навченого військового резерву та скорочення бюрократичного апарату. Реалізація цих двох важливих завдань дозволить суцільну економію державних коштів. Серед подальших перспектив модернізації української армії в плані стратегії є визначення організаційної структури, що передбачає об'єднану систему командування, управління військами, що підвищить ефективність в прийнятті оперативних рішень, координації силових структур. Залишається ще багато невирішених питань у підвищенні обороноздатності України, проте вище наведені факти зі спогадів бійців АТО свідчать про позитивну тенденцію у реформуванні української армії.

Джерела та література:

1. Указ Президента України Про рішення Ради національної безпеки та оборони України від 02.09.2015 р. №555/2015 "Про нову редакцію Воєнної доктрини України" [Електронний ресурс] / Президент України. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/5552015-19443>. – Назва з екрана.
2. Ковальов В. Видатки на безпеку та оборони у 2016 році визначено на рівні 5 % ВВП / В. Ковальов // Народна армія. – 2015. – №94. – С. 3–4
3. Спогади Михайла : [інтерв'ю з бійцем-добровольцем Михайлом / записав В. Дзюбенко] // Аудиторія. – 2015. – 18 груд. – С. 1–6.
4. Горбулін В. П. Проблемні питання оборонної політики в контексті викликів і загроз національної безпеки / В. П. Горбулін // Оборонна політика України: реалії та перспективи : матеріали міжнарод. конф. : 19 вересня 2003 р., Київ. – К. : НІПМБ, 2004. – С.15–23.
5. Воронков С. Штурмові гвинтівки "Форт-221" та "Форт-224" [Електронний ресурс] / С. Воронков // Народна армія. – 2016. – №13. – Режим доступу: <http://na.mil.gov.ua/31843-shturmovi-gvintivki-fort-221-ta-fort-224>. – Назва з екрана.
6. Бутусов Ю. Воєнна стратегія України. Результати за рік [Електронний ресурс] / Ю. Бутусов // Дзеркало тижня.– 2015. – №50. – Режим доступу: <http://army.zn.ua>. – Назва з екрана.

7. Спогади Олега : [інтерв'ю з артилеристом 79-ї аеромобільної бригади ЗСУ Олегом / записав В. Дзюбенко] // Аудиторія. – 2016. – 20 лют. – С. 1–19.

8. Туровець Р. Рік випуску Т-64 не привід до його "відставки" [Електронний ресурс] / Р. Туровець, Р. Вус // Народна армія. – 2015. – №82. – Режим доступу: <http://na.mil.gov.ua/24591-rik-vipusku-t-64-ne-privid-dlya-jogo-vidstavki>. – Назва з екрана.

9. Стечишин В. "Дозор-Б" у серійному випуску [Електронний ресурс] / В. Стечишин // Народна армія. – 2015. – №38. – Режим доступу: <http://na.mil.gov.ua/15400-dozor-b-u-serijnomu-vipusku>. – Назва з екрана.

10. Бакуменко Р. Зміна курсу розвитку збройних сил "на марші" / Р. Бакуменко // Народна армія. – 2014. – №47–48. – С. 6–7.

11. Белов О. Оборонний огляд та законодавче забезпечення процесу реформування Збройних Сил України / О. Белов // Оборонна політика України: реалії та перспективи : матеріали міжнарод. конф. : 19 вересня 2003 р., Київ. – К. : НІПМБ, 2004. – С.53–63.

12. Спогади Олександра : [інтерв'ю з бійцем контрактної служби Олександром / записав В. Дзюбенко] // Аудиторія. – 2015. – 14 лист. – С. 1–6.

13. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північно-Атлантичного договору [Електронний ресурс] : міжнародний документ від 09.07.1997 р. / Верховна Рада України. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_002. – Назва з екрана.

14. Шерр Дж. Погляд з Великої Британії: оборонна реформа в Україні і НАТО / Дж. Шерр // Оборонна політика України: реалії та перспективи : матеріали міжнарод. конф. : 19 вересня 2003 р., Київ. – К. : НІПМБ, 2004. – С.75–79.

15. Єрмоленко А. Системні недоліки розвитку Збройних Сил України на сучасному етапі / А. Єрмоленко // Політичний менеджмент. – 2006. – №2. – С. 54–66.

16. Указ Президента України №287/2015 Про рішення Ради національної безпеки та оборони від 06.05.2015 р. №287/2015 "Про стратегію національної безпеки України" [Електронний ресурс] / Рада національної безпеки та оборони. Режим доступу : <http://www.rnbo.gov.ua/documents/396.html>. – Назва з екрана.

17. Грінченко О. І. До питання вдосконалення організаційної структури Збройних Сил України / О. І.

Гріненко, М. М. Денежкін // Наука і оборона. –2004. –№2. – С. 14–18.

18. Єрмоленко А. Проблеми законодавчого врегулювання процесів розвитку Воєнної організації держави / А. Єрмоленко // Політичний менеджмент. – 2005. – №4. – С. 38–49.

19. Бутусов Ю. 10 кроків назустріч людям в окопах [Електронний ресурс] / Ю. Бутусов // Дзеркало тижня. – 2015. – №21. – Режим доступу: <http://gazeta.zn.ua/internal/10-shagov-navstrechu-lyudyam-v-okopah-kak-reformirovat-armiyu-ne-uvelichiv-byudzheth-.html>. – Назва з екрана.

УДК: 94 (477)

**В. С. Дикуха,
науковий керівник – к.і.н., доц. Кузовова Н.М.**

**УСНА ІСТОРІЯ: СПОГАДИ ЖИТЕЛІВ
С. НОВООЛЕКСАНДРІВКА НОВОВОРОНЦОВСЬКОГО
РАЙОНУ ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ДРУГУ
СВІТОВУ ВІЙНУ**

Стаття містить інформацію про методи усної історії та їх практичне застосування на прикладі аналізу спогадів жителів с. Новоолександрівка Нововоронцовського району Херсонської області про Другу світову війну

Ключові слова: *усна історія, методи історичного дослідження, с. Новоолександрівка, Нововоронцовський район, Херсонська область, Друга світова війна.*

Джерелами, що можуть надати додаткову цікаву інформацію про події Другої світової війни на Херсонщині є матеріали, здобуті за допомогою методів усної історії.

В Україну методика усних історичних досліджень, як і більшість здобутків західної історіографії, прийшла в 1990-х рр., точніше в 1992 р. Саме тоді стали реалізовуватись перші наукові проекти. Характерно, що започатковані вони були західними науковцями –

американським дослідником Вільямом Ноллом та випускником Гарварду Борисом Гудзяком. Тематика їхніх досліджень була пов'язана з пережитим українцями травматичним досвідом. Вільям Нолл у 1992-1995 рр. у рамках проекту «Трансформація громадянського суспільства (Усна історія української селянської культури 1920-1923 рр.)» записав близько 400 інтерв'ю селян Центральної та Східної України, які пережили процес колективізації. У той же час Борис Гудзяк, в ним же заснованому в м. Львові Інституті історії Церкви, розпочав реалізацію масштабного проекту «Образи сили духу: Жива історія підпільного життя Української Греко-Католицької Церкви 1946-1989 рр.» [5].

На сьогодні усна історія – це новий напрям сучасних наукових досліджень, що інтенсивно розвивається. Усна історія має власний метод дослідження – інтерв'ю, посередництвом якого здійснюється фіксація суб'єктивного знання окремої особистості про епоху, в якій вона жила [6].

Усну історію можна визначити як метод, за допомогою якого дослідник отримує нові знання. Проведення інтерв'ю передбачає використання дослідником блоку запитань, відповіді на які й становитимуть основний матеріал дослідження. У цьому плані важливим моментом виступає наявність запитальників та відповідних анкет з проблеми, що досліджується. Саме тому першим етапом підготовки до проведення усного дослідження має стати вироблення відповідних запитальників.

Під час проведення дослідження засобами усної історії обов'язковою умовою є застосування методу анкетування. Даний метод дозволяє здійснювати фіксацію отриманої інформації за єдиними критеріями. Сама по собі анкета дозволяє зробити певний інформаційний зріз стосовно тих аспектів, які в ній відображаються. Тому особливо важливим моментом у створенні анкети має бути те, щоб вона

своїм змістом відповідає цілям та завданням дослідження. Застосування анкет в усному дослідженні допоможе досліднику краще орієнтуватися в матеріалі, що він збирає, а при його подальшому використанні дасть можливість швидше „вийти” на кількісні показники [7].

Нині усна історія не є окремою дисципліною, мова йде про дослідницький метод, що використовується для вивчення конкретного історичного феномену, учасники і свідки якого досі живі. Усна історія належить до універсальних методів, які застосовуються у різних гуманітарних сферах [6].

За допомогою цих методів були зібрані спогади жителів с. Новоолександрівка:

Жмакіної (Тігаревої) Зої Стефанівни. Народилася 6 липня 1924 року в селі Володимирівка Казанківського району Миколаївської області. У шістнадцятирічному віці Зоя Стефанівна разом зі своїми ровесниками-односельчанами була вивезена до Німеччини. Везли полонянок у товарних вагонах, як худобу, не давали ні їсти, ні пити. Привезли на пункт розподілу в м. Бард. Там Зоя Степанівна потрапила на роботу до німця-колоніста на військовий завод. Тому вона є не лише остарбайтером, а й військовослужбовцем. Усього у Німеччині провела 3 роки [9].

Ліпісівіцького Володимира Антоновича. Народився в 1912 році в сім'ї селянина в селі Красний Двір Довбишського району Житомирської області. Сім'я: дружина – Ліпісівіцька Олександра Миколаївна, син – Ліпісівіцький Миколай Володимирович (закінчив в 1960 році Херсонський сільгоспінститут). У січні 1936 року В.А.Ліпісівіцького призвали до армії і зарахували курсантом Красноярської авіабригади. З травня 1936 року до 5-го серпня 1941 року працював зоотехніком радгоспу «Придніпровський» Нововоронцовського району Миколаївської області. Повернувся в село одразу після його визволення. З 1944 року до грудня

1949 року був директором радгоспу «Придніпровський» [9].

Дикухи Миколи Афанасійовича. Народився 13 вересня 1926 року в Чернігівській області, Остерський район село Моровськ. Сім'я: тато – Афанасій Омелянович, мати – Анастасія Трохимівна, брати – Петро Афанасійович, Михайло Афанасійович, Андрій Афанасійович. У 1941 році переїхали з сім'єю до Новоолександрівки. Перебував в окупації. Працював в селі на різних роботах, потім забрали у ФЗО навчатися на 1 рік. Після навчання працював в Сталіно Донецької області. Проходив військову службу у Смоленську. Після армії приїхав і одружився на Алімченко Тетяні, дочка Лідія. В 1957 році одружився в друге. В селі Новоолександрівка прожив до своєї смерті 1 вересня 2005 року. Похований на кладовищі в селі Новоолександрівка [8].

Дикухи Петра Афанасійовича народився 15 листопада 1937 року в Чернігівській області, Остенський район село Моровськ. У 1941 році переїхали з сім'єю до Новоолександрівки. Перебував в окупації.

Навчався в школі Новоолександрівській до 1954 року, у 1956 році був призваний до армії, 1959 року – демобілізувався, після армії навчався в Херсонській школі майстрів – будівельник. У 1964 році одружився на Дар'ї Кузьмівні. Мали двох дітей – Сергія та Віктора [9].

Цибулько Євдокії Герасимівни. Народилася 7 березня 1922 року в хуторі Новоселівка Орданівської сільської ради Диканського району Полтавської області, була вивезена в Германію восени 1942 року. В липні 1943 року її з подругою Петренко Катериною після невдалої втечі відправили в концтабір Освенцім, постригли і викололи на лівій руці № 50704, де вони відбули карантин один місяць, та відправлені разом із сотнею дівчат в Буди. 18 січня 1945 року вночі їх погрузили в товарний вагон і завезли в Берген-Белазен.

Там вона працювала до квітня, потім захворіла на тиф і перебувала в госпіталі до визволення. Додому повернулася в вересні 1945 року. Померла 20 серпня 2002 року. Похована на кладовищі в селі Новоолександрівка [9].

Короткий опис

У спогадах жителів села Новоолександрівка розкривається надзвичайно важлива інформація з життя села під час Другої світової війни, а саме – за нацистської окупації, в якому стані було село під час війни та після неї (що залишилося, що зруйновано). Наприклад, зі спогадів Ліпісівіцького можна дізнатися точні дати подій окупації та прізвища німців, які знаходились на території села протягом 1941-1943 років. Зі спогадів Дикух М.А та П.А. – про повсякденне життя мешканців села: від стану сільського господарства до історій кохання і зради.

Проте в центрі більшості спогадів – трагічні події. Вони інформують про значні людські жертви під час визволення села та місця поховання воїнів. Більшість визволителів села поховано на так званій «Базівській горі» та на братському кладовищі, що знаходиться в селі Новоолександрівка. У похованні брали участь майже усі чоловіки та хлопчики села, Дикуха П.А та Дикуха М.А також доклали великих зусиль для пошуку та перевезення тіл воїнів-визволителів до братських могил.

Щодо остарбайтерів Жмаканой і Цибулько, то в їх спогадах розповідається про їхнє перебування в концтаборах (Освенцім, Берген-Белазен), жахливі умови життя полонених, як годували, як карали, про тяжку роботу і про справжню жіночу дружбу.

Пропонуємо вашій увазі уривки зі спогадів:

Спогади Ліпівіцького В.А.[3] (становище села після війни)

Спогади записані в 1980-х роках:

«Коли пройшов Золоту Балку і підійшов до радгоспу, то першою помітив майстерню, червонів її дах. Потім побачив будинок на фермі, деякі тваринницькі приміщення, це вже добре. Здалеку така панорама, ніби є село, але коли підійшов ближче, відкрилась страшна картина. Села немає, залишилось лише 6 будинків цілих, усі інші без дахів, вікон і дверей, лише димарі стирчать. Тваринницькі приміщення напівзруйновані, гребля розрита. Дерев в садах, біля ставка та по вулицях вирубані.

Зайшов в перший будинок. З криком вибігла баба Нюпенчиха: «Це там мати буде рада». Вона мені розповіла, що мого брата Вітю викрали німці зі скотом, мама в Високопіллі. Її, після приходу німців, пограбував поліцай Левадний. Пограбував також сільського механіка Власова, речі його продав....»

Спогади Дикухи Миколи Афанасійовича [1] (про полонених, яких утримували в селі Новоолександрівка)

Спогади записані у 2009 році:

«За часів окупації німці утримували в Новоолександрівці полонених червоноармійців, це були здебільшого з азіатських Радянських Республік, а також українці та росіяни. Утримували їх в нелюдських умовах на фермі, годували чим прийдеться. Комендант замислив побудувати в селі вулиці. Під охороною їх водили на будівництво бруківки, єдиної в селі вулиці, а також вони будували насип. Жителям села не дозволялося підходити до полонених і передавати їм речі та їжу. Та підлітки намагалися їх підкормити: носили фрукти, варили кукурудзяні качани. За це їх карали. У тяжких умовах утримання полонені помирали. Ховали їх на східній частині «базівської гори». Там вони поховані й нині.

В приміщенні школи був фашистський польовий шпиталь. Солдатів, що вмирили під час лікування, ховали в селі.»

Спогади Дикухи Петра Афанасійовича [10] (як в село Новоолександрівка прийшла сім'я Дикухів)

Спогади записані у 2014 році:

«...Вже як німці відступали, нас спочатку на Червоне, потім на Високопілля вигнали, а потім коли вже німців вигнали ми повернулися в село назад. Ми сюди приїхали 19 червня, ну ми уже були цього дня на гаврилівському степу, уже переправ через Дніпро не було, то частина пішла в Гаврилівку, частина в Усор, а частина в Новоолександрівку.

Сімей десь п'ять повернулося після війни на Чернігівщину, а ми осталися вже тут.

Я як в армії був мені ще там війна та снилась ... стільки бомб, стільки снарядів.... Аби в 50-ті роки я б згадав кожен день ....»

Спогади Жмакіної Зої Стефанівни – оstarбайтера [2] (побут в концтаборі Аушвіц)

Спогади записані на початку 1990-х років:

«...Ми жили у таборі, де було десь 75 чоловік з України. Спали на дерев'яних ліжках. Харчування було погане, дворазове. На вечерю й сніданок – суп з брукви та води з добавками круп, які були зіпсовані, часто з червами. Увечері давали ще 200 грам хліба, до якого добавляли тирсу. У вихідні до хліба додавали 10 грам масла. Начальник нашого табору була жінка-німка. Вона разом з озброєними поліцаями з собаками о 6-й годині ранку водили нас на роботу. Підприємство було розташоване під землею й займалося виготовленням шрапнелі. Дівчата та юнаки працювали вдень, а вночі до роботи приступали військовополонені. На заводі працювали багато людей різних націй із Західної Європи – поляки, бельгійці, хорвати та інші. Молодь з України й Росії носили знак «OST» від цього і назва –

остарбайтери. У суботу працювали до 12-ї години дня, в неділю – вихідний...»

Спогади Цибулько Є.Г. – остарбайтера [10] (побут у концтаборах)

Спогади записані в 1990-х – на початку 2000 років:

«Восени 1942 року з нашого колгоспу призначили німці 15 хлопців і дівчат для відправки до Німеччини. На підводах завезли у Деканьку на зборочний пункт. Туди привозили людей і з інших сіл. Поставили у шеренги по п'ять чоловік і погнали у Полтаву, а там посадили у товарні вагони. У кожному вагоні поставили німця і повезли до Києва. Коли привезли у Київ, всіх із вагонів вигнали і привели на зборочний пункт, вистроїли знову у шеренгу. Німкені ходили і обдивлялися нас, як худобу. З усіх вибрали 10 дівчат, туди потрапила і я. Вручили жовті папірці, а останнім білі. Я обмінялась з однією дівчиною на білий папірець. Посадили нас знову у товарні вагони і повезли до Німеччини. Привезли нас в місто Крунштат на цегляний завод. Годували бруквою, шпинатом. Дуже голодували. Проте не мовчали, а піднімали бунт, відмовлялися від їжі, від роботи. Два рази сиділа в карцері по три доби. Давали шматок хліба на день і кружку води. Одного разу з Петренко Катериною вирішили втекти. Вночі прорізали дрот і блукали в лісі дві доби голодні, а третьої доби вранці зустрів нас німець у цивільній формі. Забрав і повів додому. Дружина його нас нагодувала, а він кудись зник і повернувся у есесівській формі. Посадив на автобус і привіз у тюрму. Там нас допитували, а ми придурились і сказали, що відстали від поїзда...»

Джерела та література:

1. Спогади Дикухи М.А. з музею Новоолександрівської ЗОШ, с. Новоолександрівка Нововонцовського району.
2. Спогади Жмакіной З.С. з музею Новоолександрівської ЗОШ, с. Новоолександрівка Нововонцовського району.
3. Спогади Ліпісівицького В.А. з музею Новоолександрівської

- ЗОШ, с. Новоолександрівка Нововонцовського району.
4. Спогади Дикухи П.А. з власного архіву Дикухи В.С.
  5. Жива історія: Метод усної історії в школі [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.ustnayaistoriya.info/wp-content/uploads/2015/08/oral-history_brochure_ukraine_book-web_21x21cm-1.pdf
  6. Кущій Н.В. Книга скорботи Нововоронцовського району / Н.В. Кущій. – Херсон: Б.в., 1999. – 164 с.
  7. Спогади жителів с. Новоолександрівка з музею Новоолександрівської ЗОШ, с. Новоолександрівка Нововонцовського району.
  8. Спогади Цибулько О.Р. з музею Новоолександрівської ЗОШ, с. Новоолександрівка Нововонцовського району.

УДК: 94(477.6):323.173

О.В.Іванюк,
науковий керівник – к.і.н., доц. Л.О. Цибуленко

ВИТОКИ СЕПАРАТИЗМУ НА ДОНБАСІ ЧАСІВ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

У статті досліджується процес розвитку сепаратизму на Донбасі, програмні положення сепаратистських рухів та спогади ідеологів цих рухів.

Ключові слова: сепаратизм, Дмитро та Володимир Корнілови, Інтернаціональний рух Донбасу, Народний рух Луганщини.

Важливою проблемою для сучасної України є повернення втрачених територій. Для їх повернення необхідно визначити ідеологію сепаратизму, зокрема донбаського, що забезпечив можливість виникнення республік ДНР та ЛНР на Сході України. Як би кому не хотілося представити це як явище, що виникло навесні 2014 року, факти говорять про інше – донбаський сепаратизм є ровесником незалежної України.

Дослідженням цієї проблеми займались К. Скорокін [1], А. Чаленко [2], В. і Д. Корнілови [3],

Д. Андреева [4], А. Никоноров [5], В. Карабулін [6], А. Венгеров [7].

Метою дослідження є визначення етапів зародження сепаратизму на Донбасі.

Джерельна база охоплює спогади учасників та очевидців подій, соціологічні дані.

Прагнення протиставити Донбас Україні збігається за часом з першими кроками нашої країни до набуття незалежності. Біля витоків цього процесу стояв «Інтернаціональний фронт Донбасу». Він був створений у листопаді 1990 р. у Донецьку. Ідеологом організації став історик Дмитро Корнілов. Тоді ж Д. Корніловим було створено червоно-синьо-чорний прапор «вільного Донбасу», відомий тепер як символ т. з. «ДНР». У листопаді 1990 р. була прийнята програма Інтерруху. Гаслом організації став заклик до «Свободи! Стабільності! Справедливості! Розвитку!». Поява подібної організації вписувалася у хід подій, що відбувалися в процесі розпаду радянської держави. У національних республіках СРСР піднімалися масові національні демократичні рухи, що носили найменування «народних фронтів». В УРСР цей рух називався «Народним рухом України». На противагу їм стали створювати «інтернаціональні рухи», котрі під маскою «дружби народів» та протидії зростанню націоналізму прагнули зберегти імперію і великодержавний російський шовінізм [1, с.1].

Як згадує Дмитро Корнілов: «Мы с братом поняли угрозу роста украинского сепаратизма-национализма сразу после принятия Верховным Советом УССР закона «О языках», которым украинскому были предоставлены преференции государственного языка в ущерб русскому, и создания Народного Руха в 1989-м. Сразу же мы решили создать Интерфронт Донбасса, начали налаживать контакты с аналогичными организациями в Прибалтике. В 1990-м к нам примкнули различные преподаватели донецких вузов, которые были более осторожно настроены и

предложили менше «боевое» название — Интердвижение. Именно под этим названием организация и была официально провозглашена на довольно многочисленном учредительном съезде 18 ноября 1990 года [2].

Незважаючи на те, що формально «Інтернаціональний рух Донбасу» (далі «Інтеррух») виступав проти виходу України зі складу СРСР, з самого початку він став набувати риси донбаського сепаратизму. В якості історичного прецеденту як особливості розвитку краю подавалася історія Донецько-Криворізької республіки часів громадянської війни [1, с.1].

Дмитро Корнілов засвідчує: «Мы создавали Интерфронт-Интердвижение не за выход из состава СССР, а против выхода СССР из состава ССР. Общаясь с украинскими нациками того периода, мы постоянно повторяли им слова Артема, сказанные при создании Донецкой республики 1918 года: «Сепаратисты не мы, а вы». При этом уже тогда, в 1989-90 гг., мы призывали к федеративной структуре Украины с широкой автономией Донбасса. Подчеркну, мы делали это не для того, чтобы отделиться от кого-то, а для того, чтобы тем самым предотвратить отделение Украины [2]».

Із самого початку «Інтеррух Донбасу» позиціонував себе як «анти-Україну». Озброївшись переконаннями про штучний характер української нації, її культури і мови як західного проекту щодо розриву єдиного «русского народу» [1, с.2].

Брати Корнілови у своїх публікаціях виводили оригінальний генезис донбаської спільності, виходячи із думок ідеолога Донецько – Криворізької республіки Семена Васильченка, котрий вважав, що радянські республіки повинні формуватися не за національно-культурним зразком, а за народногосподарським [3, с. 140-141].

Однією з цілей руху стала боротьба проти державності однієї української мови, що під КПУ і КПРС було протягнуто у тому ж 1989 р. «Інтеррух Донбасу» виступав проти державних мов на Україні взагалі або за офіційну двомовність [2].

Потім ці ідеї і гасла були використані при організації референдумів 1994 р. у Донецькій і Луганській областях, коли переважна більшість жителів Донбасу підтримала федералізм України [4].

Право на національне самовизначення і самобутність народів СРСР представники руху бачили лише в праві на участь у фольклорних гуртках. Будь-яка самостійність сприймалася «інтернаціоналістами» як потенційна загроза впливу Москви. Члени руху розпускали чутки про іноземних бойовиків, які прибули в місто для організації опору радянській владі та інші нісенітниці про майбутні «концентраційні табори» для російськомовних, загалом всі ті легенди, якими на зорі окупації «годували» жителів Донбасу, намагаючись вивести їх на мітинги проти української влади [5].

Іншою сепаратистською організацією 90-х років, що діяла на терені Донеччини був «Рух за відродження Донбасу». Її очільником став місцевий проросійський політик Олександр Базиліук. Розпочавши діяльність у 1991 році організація об'єднувала прихильників надання Донеччині автономного статусу. Олександр Базиліук був послідовним українофобом, виступав з радикальними закликами щодо зміни територіального устрою України. З його ініціативи був проведений Всеукраїнський громадянський конгрес, що об'єднав активістів. Головував на ньому молодий політик Микола Азаров. До керівництва організації, увійшли вже відомий Дмитро Корнілов і отаман донських козаків з Луганська Владислав Карабулін – один з лідерів сепаратистського руху на Луганщині [5].

Сам Карабулін писав: «...если из «украинского национализма» извлечь русофобию, вся его идеология

рассыплется, словно карточный домик, ибо ничего другого, кроме иррациональной ненависти к Русским, она не содержит. Для нее «украинец» - не определенный национальный тип с присущими только ему менталитетом, языком, историей, религией, а носитель слепой ненависти к любым Русским, даже если в их числе родные отец и мать [6]».

Таким чином, в баченні Карабуліна, істинно руський той, який ненавидить Україну. Адже, як пише Карабулін, це штучне явище, що тримається виключно на русофобії, а Донбас в рамках цієї логіки — осередок «русского мира».

Всупереч поширеним в Україні уявленням, сепаратизм на Донбасі зіткнувся з неприйняттям або байдужістю до свого проекту у Москві, де до влади прийшли демократичні сили. В інтерв'ю Володимир Корнілов не приховує обурення: «Москва? О чем вы говорите! Москва Горбачева и тем более Ельцина заигрывала с нациками в других республиках и активно способствовала развалу СССР. Это ведь Россия сначала приняла декларацию независимости, а уже за ней — Украина [2]».

А оскільки у радянському світогляді розпад СРСР був зумовлений ворожою політикою Заходу, то рух набував риси антиамериканського та антиєвропейського. Природними союзниками донбаських сепаратистів ставали реваншистські, «червоно-коричневі сили» всередині Росії, такі, як об'єднання «Союз» полковника Алксніса, з яким були пов'язані брати Корнілови. Саме із-за слабкої підтримки з Росії рух став укріплюватися у межах Донбасу як ідеальний форпост того, що пізніше буде названо «русским миром». Втім, уже на рубежі 80-90-х рр. було ясно, що у разі зміни зовнішньої політики колишнього імперського центру, сепаратизм на Донбасі легко стане провідником неоімперського реваншу [1, с.2].

Політолог з Луганська Сергій Чебаненко ще в 1990-х рр. спостерігав за появою «Народного руху Луганщини», аналога донецького «Інтерруху». Лідер цієї організації Валерій Чекер прямо формулював позицію: «Наш рух виступає за автономію в межах України, але якщо республіка підпише союзний договір. А якщо цього не відбудеться, тоді мова може йти лише про перехід в юрисдикцію РСФРР» [7].

У своїй статті «У нас це неможливо» С. Чебаненко тоді лякаюче, з точки зору сучасного погляду, пророкує події 2014 р., описуючи сценарії розвитку сепаратистського руху на Донбасі – нагнітання антиукраїнської істерії, формування «ополчення», збройний конфлікт, від'єднання Донбасу з перспективою об'єднання з Росією, або перетворення в «сіру зону», в результаті несучи жителям Донбасу голод, холод і розруху [7].

На установчих зборах руху «Демократичний Донбас» у вересні 1991 р. історик-краєзнавець Борис Локотош виступив з вимогою створити свої збройні сили, а його соратник Литвак закликав провести Донецьку асамблею, на якій прийняти рішення про вихід Донецької та Луганської областей зі складу України і створення республіки Малоросія. Ці заяви викликали розкол у новому громадському русі [1, с. 2].

Восени 1991-го, вже після розпаду СРСР, активісти «Інтерруху» активно агітували проти референдуму за незалежність України. Проте, переважна більшість жителів Донбасу підтримали на референдумі створення незалежної України (83,9% у Донецькій області, 83,6% в Луганській області) [10].

Ілюзії про те, що проголошення незалежності України автоматично покращить рівень життя, розвіялися. Економічна криза обрушилася на країну. Важко жилося всій країні, але на Донбасі сама по собі ідея незалежності без добробуту мала малу цінність. Також, як і цінність демократичних свобод. Застаріла індустрія Донбасу, на яку місцеві жителі покладали

великі надії, значною мірою дотаційна в рамках великого планового господарства, в умовах капіталізму виявилася неефективною.

Був створений міф про те, що депресивний Донбас всіх навколо «годує», а економічні проблеми є лише наслідком штучного шкідництва. Приватизація на Донбасі проводилася варварськими методами. Цілі міста залишалися без засобів до існування після закриття шахт або заводів. Але в масовій свідомості в цей час сталося велике перенесення соціального гніву з конкретних винуватців руйнування економіки краю з числа місцевої номенклатурної еліти на Україну в цілому, що обманними гаслами нібито заманила багатий Донбас у пастку і пустила по світу. Навесні 1993 р. у Донецькій області пройшов шахтарський страйк, однією з вимог якого було надання автономії Донбасу. Використовуючи цілком законне невдоволення шахтарів економічним хаосом у країні, «червоні директори» стали вимагати особливого економічного статусу для Донецької, Луганської, Дніпропетровської та Запорозької областей. Київ шантажували перекриттям стратегічних магістралей, припиненням відвантаження вугілля і відрахувань до бюджету [1, с.2].

Ідея Інтернаціонального руху про «федералізацію» України в 1994 р., за рішенням облрад Луганська та Донецька, виносить на референдум. Як наслідок у Донецькій області 79,69% висловлюються за перебудову країни, у Луганській – переконливі 90,3% [6].

Ветеран сепаратистського руху Андрій Пургін (потім спікер «парламенту ДНР») назвав 1994-й «роком народження донецького сепаратизму». Центральна влада в цілому проігнорувала рішення референдуму. Після прийняття конституції, що закріпила унітарний устрій, про нього забули. Але тільки не на Донбасі [1, с. 2].

Незважаючи на потужну діяльність сепаратистських угруповань, підтримки серед населення воно не мало. За словами респондентки Валерії: «Сепаратизму у Ровеньках абсолютно не було ... знаю, що було угруповання козаків, які інколи протистояла бойовикам. На рахунок «підбурювань» нічого сказати не можу. До АТО ніяких соціальних протестів на думці не було. Всі усім були задоволенні.» [9, с. 2].

Наступна активна фаза сепаратизму розпочинається в 2004 році. Саме в розпал активної фази Майдану керівники Партії регіонів організують «Северодонецький з'їзд депутатів усіх рівнів», під час якого була піднята тема створення «Південно-Східної Української Автономної Республіки». Створення «ПіСУАРу» стало відповіддю регіональних східних та південних еліт України на розвиток Помаранчевої революції та виборчої кампанії Віктора Ющенка. Фактично, консолідувавшись навколо фігури Віктора Януковича, чисельні представники регіональних еліт Луганської та Донецької областей виступають з намірами оголосити автономію або навіть вийти зі складу України в разі перемоги на виборах Віктора Ющенка. 26 листопада 2004 року на мітингу в Донецьку лідер Слов'янської партії України, який не пройшов у другий тур виборів, кандидат у Президенти Олександр Базилюк, запропонував провести в Донецькій області референдум про відділення і створення автономії, висловивши впевненість у тому, що цей крок підтримають Херсон, Одеса, Дніпропетровськ та Автономна Республіка Крим. Ситуація була близькою не лише до від'єднання Донбасу від складу України, але й до перетворення України на поле громадянської війни. Причина спаду сепаратистських настроїв полягає в тому, що в конфлікт втрутився президент України Леонід Кучма, не давши пролити кров. З іншої сторони, російська армія та спецслужби були ще не готові до того, щоб

втрутитись у цей конфлікт, як це сталося в 2014 році. Події Помаранчевої революції стали ідеальним каталізатором проросійських та сепаратистських рухів Донеччини. Так, в цей період на Донеччині з новою силою активізуються радикальні проросійські організації, що, в тому числі, апелювали до сепаратистської риторики. Перш за все, мова йде про вище згадану Слов'янську партію. Окрім того це проросійські Прогресивно-соціалістична партія України Наталії Вітренко, партія «Русский блок», КПУ, «Конгресс русских громад» тощо. В протестних акціях на стороні Партії регіонів були помічені також представники «Інтернаціонального руху Донбасу». Вони приймали участь в організації наметового містечка в центрі Донецька, організовували провокаційні акції та закликали Віктора Януковича до відкрито сепаратистських дій. Але тоді проросійські сили були вимушені визнати поразку. Радикальне крило сепаратистів, не погодилось з поразкою в Помаранчевій революції та перейшло до іншої тактики діяльності. Саме з того часу проросійські сепаратистські організації починають активно шукати вихід на російські державні структури. Росіяни самі починають ініціювати ці контакти.

Сьогодні точно визначити формат та умови встановлення зв'язків між сепаратистськими організаціями Донеччини та державними структурами РФ досить важко. Але саме після Помаранчевої революції та поразки Віктора Януковича діяльність таких сепаратистських угруповань набирає обертів, реанімуються старі проекти, починають з'являтися нові. Тоді сепаратисти вперше формують в порядку денному питання виникнення, так званої, «Донецької республіки» з'являються «Донбаська Русь», «Комітет виборців Донбасу», «Молода Євразія», «Союз громадян України», «Донбас за Євразійський союз», «Інтернаціональна Росія» [5].

Настрої, котрі побутували серед населення спробував пояснити Олексій Чупа, письменник, поет: «Донецький – це світоглядна система, яка передбачає певну душевну простоту. Якщо людина злиться, якщо не задоволена – видно, що не задоволена; якщо щаслива, – видно, що щаслива. У цьому серйозна відмінність «східняків» і «западеньців». «Западеньці», на мій погляд, виглядають більш культурними, чи що, і завдяки цьому вміють свої емоції ховати, можуть при цьому брехати в очі – траплялося й таке. А донецький скоріше схопить ніж, як почне розказувати байки про те, який ти офігенний. От ця простота й стала багато в чому фундаментом для того, що відбувається зараз на сході країни. Людей надурили. Простота перероджується у інфантильність і безвідповідальність – я бачу в цьому багато схожих рис із поведінкою малих дітей. Коли дитина, яка переконана у своїй правоті й не аргументує цього, то ти хоч здохни – нічого не доведеш [8]».

Соціологічні дослідження, зроблені центром Розумкова у 2008 році, зафіксували спад патріотичного настрою серед населення Донбасу. На запитання «Як би референдум щодо проголошення державної незалежності України відбувався сьогодні, то як би Ви на ньому проголосували?» 38.6% проголосували «так» і 26.3% – «ні». Проте, вони вищі, ніж результати опитування на Півдні - 29.6% жителів Півдня проголосували «так» та 39.1% опитуваних відповіла «ні» [11]. Це опитування засвідчує, що сепаратистські настрої не мали високої підтримки серед населення.

Отже, аналіз етапів розвитку сепаратистського руху на Сході України засвідчує довготривалість процесу. Перші організації, такі як Інтернаціональний рух Донбасу, Рух за відродження Донбасу, Народний рух Донбасу, Демократичний Донбас виникли на межі 80 - 90-х рр. минулого століття. Їх консолідація уможливила організацію місцевого референдуму 1994 року щодо федералізації України. Очевидно, що спроба

утворити у 2004 р. Південно – Східну українську автономну республіку відбувалася на вже підготовленому ґрунті. У подальшому стимулювалась активізація проросійських настроїв що призвело до появи сепаратистських проєктів «Донецької республіки», «Євразійського союзу», «Інтернаціональної Росії».

Таким чином, сепаратизм Донбасу, спираючись на українофобську позицію, виступає провідником неоімперського реваншу Російської Федерації.

Джерела та література:

1. Скоркин К. Истоки Донбасского сепаратизма / К. Скоркин // Народна армія. Спевыпуск для жителей Донбасса. – 2016. – №48 – 8 с.
2. Чаленко А. 25 лет Интердвижению Донбасса. Вспоминает Владимир Корнилов [Електронний ресурс] / А.Чаленко //25 лет Интердвижению Донбасса Вспоминает Владимир Корнилов. - 2015. Режим доступу: <http://ukraina.ru/interview/20151118/1014858890.html>.
3. Корнилов В. Донецко-Криворожская республика: Расстрелянная мечта / Д.Корнилов. – Харків: Фоліо, 2011. – 510 с.
4. Андреева Д. Истоки Новороссии. Референдум о статусе Донбасса-1994: сегодняшние оценки [Електронний ресурс] /Д.Андреева // Свободная Пресса. – 2003. Режим доступу: <http://svpressa.ru/politic/article/107200/>.
5. Никоноров А. История развития сепаратизма в Донецкой области [Електронний ресурс] /А. Никоноров // Дєро Донбасс. – 2015. Режим доступу : <http://dn.depo.ua/rus/donetsk/istoriya-rozvitku-separatizmu-v-donetskiy-oblasti-28102015090000>.
6. Карабулин В. Закат Украины / В. Кабулин// Братья славяне. – 2003 – №5-6.
7. Венгеров А. Луганчанин в 1990 році описав сьогоднішню війну на Донбасі [Електронний ресурс] / А. Венгеров // Исторична правда. - 2015. Режим доступу : <http://www.istpravda.com.ua/digest/2015/12/25/148838/>.
8. Переселенці. Люди, які не загубили себе / Дискурс: Брустури. – 2016. – 174 с.
9. Відомість про результати Всеукраїнського референдуму, 1 грудня 1991 р. // До 15-ї річниці Всеукраїнського

референдуму. Режим доступу:
http://www.archives.gov.ua/Sections/15r-V_Ref/index.php?11
 10. Спогади Валерії : [інтерв'ю з жителькою м. Ровеньки / записав О.Іванюк] // Аудиторія. – 2016. – 28 квітня. - 6 с.
 11. Якби референдум щодо проголошення державної незалежності України відбувався сьогодні, то як би Ви на ньому проголосували? (регіональний розподіл) [Електронний ресурс] // Соціологічна служба Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова. – 2008. Режим доступу:
http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=326.

УДК: 94(477.6):355.01.125, «20»

**В.В. Івершенко,
 науковий керівник – к.і.н., доц. Л.О. Цибуленко**

ОСОБЛИВОСТІ ПОБУТУ УКРАЇНСЬКОГО СОЛДАТА ПІД ЧАС ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ НА СХОДІ УКРАЇНИ

У статті аналізуються особливості побуту українського солдата під час збройного конфлікту на Сході України, досліджується проблематика постачання та облаштування ЗСУ на основі спогадів учасників бойових дій на Сході України.

Ключові слова: *побут, повсякдення, забезпечення, перепідготовка, АТО*

Актуальність даної теми дослідження полягає в тому, що вивчаючи побутові умови, можна зрозуміти сутність військового життя зсередини, чинники, які на нього впливали, і, відповідно, яким чином це відбивалось на діяльності Збройних сил.

Тематично близькій проблематиці присвячено роботи Ігоря Жарова [1] та Владислава Мороко [2].

Метою нашої роботи є дослідження побуту бійців АТО під час збройного конфлікту на Сході України.

Розгляд теми потребує визначення термінології. Військовий побут – це уклад військового життя,

повсякденний порядок діяльності, який регламентується відповідними військовими статутами, наказами, директивами, а також задоволення матеріальних, соціальних і духовних потреб військовослужбовців, забезпечення планомірної бойової і гуманітарної підготовки в інтересах вирішення поставлених завдань, є ключовим чинником підтримки боєготовності військ. Звідси випливає, що визначення "військовий побут" охоплює повсякденне життя особистого складу підрозділу в межах задоволення матеріальних і культурних потреб, що забезпечують бойову і гуманітарну підготовку [1, с.1].

Аналізуючи побут солдата в зоні антитерористичної операції можна зробити невтішні висновки. Українська армія за роки своєї незалежності не мала достатнього матеріального і технічного забезпечення, щоб гідно облаштувати побут військовослужбовцям. Тому свідомі та відповідальні громадяни-волонтери відіграли важливу роль у забезпеченні української армії, стали певними провідниками між народом та воїнами АТО, займалися збором коштів, закупівлею всього необхідного — продуктів харчування, засобів гігієни, білизни, обмундирування, взуття, спецзасобів. Як говорив про це командир відділення Володимир: «Десь мабуть 80% — допомога від волонтерів, починаючи від дитячого листа і до куртки» [10, с.1].

Тепер ці функції перебрала на себе держава, а роль волонтерів дещо зменшилася. Це пояснюється тим, що армія повинна бути складовою державного апарату, якщо ми звісно ж хочемо в потрібний момент дати відсіч ворогу [10, с.1].

Взагалі у різних родів військ були різні умови для життя, ведення бою та специфіки свого облаштування, як наприклад в артилеристів, які розташовувались в районі Савур-Могили. Це був стратегічний об'єкт, втрата якого означала відносну поразку в регіоні, там, за словами бійця 55 артилерійської бригади, були

важкі, специфічні умови для перебування: «Жили як ... вогнева позиція: відразу стоять гармата, метра три від гармати – окоп з боєкомплектом лежить в іншу сторону метра три від гармати – там окоп ... по пояс окоп і просто присипаний на дошки землею, щоб на голову не капало, вітру не було. Оце і всі наші житлові умови. Навіть примітивний побут був, і в принципі, налагоджений непогано. Впритул до того, що було де і зуби почистити. А ось душ був – просто п'ятилітрова баклага, перевернута, обрізана, прибита до дерева і обгороджена наметами хімзахисту, плащами. З водою теж проблем не було, воду підвозили нам. Десь раз в два, в три дня приїжджала цистерна і набирали всі, кому не лінь, кому скільки треба. Помитися, поголитися – була справа. Така, скажімо, прикмета [виникла], що голитися і стіратися сильно не можна, тому що до обстрілу. Тому відрощували собі охайні бороди, щоб повністю не голитися, щоб не порушувати традицію» [2, с. 47-49].

Особливо важко було на початку конфлікту. У більшій мірі солдати були змушені самі створювати собі умови. І в різних місцях дислокації вони теж були різними. Якщо брати окружну територію Миколаївки та Красного Лиману це виглядає так: «Величезне поле, невеликий шматочок асфальту, штабні намети, де живе керівництво, маскувальні сітки. Загалом, красиво. Але за сучасними їхніми наметами стояли старі радянські, причому часто один натягався зверху на інший, а на це все – ще один намет. Це робилось, щоб не протікали, майже всі намети були дірявими. Світла немає, підлоги немає, намети прямо на землі. У день нашого приїзду пішов сильний дощ, намет повністю затопило, матраци намокли, ми так і спали. На сході України земля після дощу перетворюється в суміш пластиліну, гівна, глини, пилу і суперклею. Ми пов'язали, провалювалися аж по гомілку, табір в мулисте болото перетворився [5].

Аналізуючи забезпечення бійців, то за словами контрактника, який не погодився озвучити своє ім'я, воно було не кращим: «У нас не було ні берців, ні бронезжилетів, ні армійської форми зі спеціальної тканини, яка не горить. Під час бойових дій легко обпектися: автомат після пострілів розжарений, гарячі гільзи вилітають. Бачите, у мене опіки на лівій руці? Це від гільз. Не було у нас і тактичних окулярів, які захищають очі від пилу, бруду, порохових газів і мошок. Не було навіть тактичних рукавичок, які б захистили долоні, на війні ж треба постійно гарячий автомат брати, по землі повзати, ще щось. Ні-чо-го не було» [5].

Боєць 128 бригади Сергій Братасюк згадує: «Палити вночі не можна, інакше відразу в небіжчики потрапиш. Табір весь час обстрілювався, вночі снайпер міг тебе «зняти» з вогника цигарки. Мобільними можна було користуватися, але в зоні АТО цього робити не варто, сепаратюги прослуховували ефіри. Я, наприклад, тільки близько одного разу в день дзвонив: мовляв, все добре, я живий» [4].

Ще гірша ситуація спостерігалась під Слов'янськом. Боєць 73 частини, респондент Євген розповідає: «Якщо говорити про місця проживання, то таких місць і не було, коли ми приїхали (спочатку до Ізюму), ми дві години побули і нас потім відправили відразу під Слов'янск, коли ми туди приїхали, там стояв «Шат'ор», на передовій, з брезенту, оце і все наше місце перебування, де ми могли ночувати/переспати. Але в перші дні, то там не особливо було де спати» [9, с. 1].

Забезпечення теж було не кращим. Боєць-доброволець Євген Кохановський свідчить: «Взагалі було дуже добре, якщо була броня, був автомат, вірніше кулемет РПК і всьо... Потім вже видали сухпай. Тільки мінімально все було, потім вже почали довозити і волонтери трішки самі. Ну волонтери повністю нас екіпірували там, під Слов'янськом, тоді, повністю

екіпірували. Так само й забезпечували, і речами, і всім, всім, в плоть до зубних паст і щіток. Тобто всьо привозили волонтери, а вже пізніше вже пішла держава» [9, с.2].

Подібну ситуацію з житлом висвітлював боєць 128 бригади Сергій Баратасюк: «Часто ми самі собі шукали будівлі, намагались якось облаштувати їх, обжитись. Якщо ні – то жили в палатках, особливо влітку. Є дах над головою – то й добре, ми ж не на відпочинок приїхали. Більшість свідомо туди прийшли, тому рік можна і так пожити» [4, с. 2].

За його словами, самим довготривалим їхнім «житлом» в період перебування на Сході України був колишній аеродром, що не доглядався вже років з 15, який вони підлаштували під тимчасові казарми, де розташували тимчасові власно зроблені ліжка, в якості обігрівача слугувала примітивна піч, відома в народі як «буржуйка». Ще за місяць військові побудували укріплення, влаштували лазню. А на питання, чи не жахливо й бридко жилося, боєць відповідає з посмішкою і твердить: «Хтось каже, що це страшно, жахливо. Але якщо знаєш, для чого ти там є, то нормально. Звісно, то не 5-зірковий готель, але терпимо» [4, с. 2].

Майже те саме можна сказати й про перепідготовку військ в 2014 році. Як згадували респонденти, солдати-контрактники, для українських медіа: «Нам найняли тренера з підготовки до антитерористичної операції. Абсолютно неймовірна людина: професіонал, хороший педагог, що любить свою справу. Він вчив нас тримати оборону блокпоста, штурмувати будівлю, пояснював, як правильно охороняти бронемашину або ховатися від мінометного обстрілу. Виявилось, що ми нічого не знали. Взагалі ні чорта. І це при том, що я вже декілька років входжу до складу силових структур. Але за кілька років моєї минулої служби в структурі МВС, ми зазвичай раз-два в рік виїжджали на полігон, «вчилися» прицільно

стріляти. Виглядало так: стоїть макет з терористом і заручником, а ти на відстані 25 метрів у нього цілишся. Дуже дурні вправи, абсолютно не наближені до реальних бойових умов. В армії акцент йшов на фізичну підготовку, про тактичну – штурм, зачистку, відхід – і мови не було. На стрільбах ми виконували завдання згідно з військовими нормативами, які давно застаріли. Тренер у Нових Петрівцях мало не зі сльозами нам говорив: «У вас дуже низький рівень підготовки, не знаю, що робити. Для того щоб довести до автоматизму один прийом, потрібно два місяці його відпрацьовувати, а у вас на все кілька днів» [5]. Найприкріше, що така ситуація була притаманною більшості військових частин України.

Не кращою була перепідготовка мобілізованих військовослужбовців. Солдати перших хвиль мобілізації проходили 25-денне навчання, а вже починаючи з січня 2015 року – проходили обов'язкову 25-денну підготовку на базі навчальних центрів Збройних сил України. Після цього з ними проводили бойове злагодження у складі підрозділів, що теж тривало 25 днів. Тільки після закінчення навчання, бойового злагодження, забезпечення всім необхідним спорядженням, зброєю та військовою технікою мобілізовані спрямовувалися для виконання завдань [7].

Набагато простіше виглядало питання з польовою кухнею. Хоч провіантом частково забезпечували і волонтери, але в більшості випадків з ним проблем і не виникало. По можливості (якщо ж це дозволяла військова обстановка) було постійне трьохразове харчування. Зрозуміло, що їжа «військова», але прослідковувались як і сухпайки, так і гарячі страви. Також в якості гуманітарної допомоги до України доправляли американські сухпайки у кількості більше 300 тис. і норвезькі, котрих отримано понад 77,5 тис. Бійці вважають їх більш високоякісними, ніж наші застарілі: пакет відкривається безшумно, при

додаванні води в результаті хімічної реакції їжа сама по собі стає теплою. Одна порція забезпечує ситість мінімум на чверть доби. У 2015 році саме на їх базі була запущена серія українського виробництва. В нових наборах сухих продуктів була суттєво збільшена калорійність, а також змінено упаковку, що пристосована до зберігання у будь-яких умовах і вже дуже добре себе зарекомендувала при доставці авіаційним способом. Тобто наша держава почала підтримувати відносну планку якості та урахувати наш клімат і потреби [6].

Робота держави над покращенням умов солдат в зоні АТО носить перманентний характер. Так з лютого 2016 року в зоні АТО розпочали роботу мобільні робочі групи міністерства оборони та Генерального штабу Збройних сил, які перевіряють умови несення служби і побуту військовослужбовців. Також учасники груп надають термінову допомогу з питань, що стосуються фінансування, отримання статусу учасника бойових дій, матеріального забезпечення військовослужбовців, а також роз'яснюють правові питання [8].

До покращення умов військовослужбовців у зоні конфлікту залучаються й волонтерські організації, які створюють проекти на різних рівнях. Наприклад, всеукраїнський волонтерський проект «Народний побут» займається не тільки поставкою теплих речей, а й місць, де їх можна випрати. В більшій кількості представники цього проекту починають збір коштів на виготовлення мобільних пралень, що збиратимуться на базі старих та занедбаних армійських «тунгів» [3. с 2].

Рівненський проект «Модульні будиночки» займається збором коштів на конструювання модульних будиночків для бійців АТО, де вони могли б обігрітися, перевдягнутися, відпочити. Будиночок має бути сконструйований так, що його можливо швидко розібрати та зібрати, захистити від ураження у траншеї або копанірі плитами перекриття та фундаментними блоками. Споруда розрахована на 6

місць відпочинку з можливістю встановити котел для обігріву типу «буржуйка» [3.с 2].

Працюють над покращенням умов бійців й багаточисельні волонтерські фонди. Так, благодійний фонд «Франківський опір» займається збором продуктів харчування, теплого одягу медикаментів, авто на фронт. Також відправляють на фронт бронежилети, тепловізори, іншу військову амуніцію. В планах передбачено створення медичного загону, який буде оперативно, відразу за лінією фронту, надавати кваліфіковану, в крайніх випадках і хірургічну, допомогу пораненим бійцям АТО [3.с 2].

Діють й благодійні фонди створені за підтримкою Міністерства інформаційної політики України, а саме «Підтримай армію України», «Повернись Живим» та «Армія SOS», що їх створено з метою залучення свідомих громадян та представників бізнес-спільноти для організації оперативної матеріально-технічної підтримки Збройних сил України та силових структур – всіх тих, хто в надскладних умовах продовжує стояти на сторожі миру та спокою [6].

Отже, можна сказати, що на початку конфлікту облаштування місць перебування забезпечення побуту лягло на плечі самих військовослужбовців. Держава майже цим не займалась, на відмінну від волонтерських організацій. Та протягом «гібридної війни» тенденція змінювалась. Теж саме можна сказати і про забезпечення – держава надавала лише зброю, непрактичний одяг та харчування, а більшість різної амуніції було вже проблемою волонтерів. Спочатку навіть не було налагодженої перепідготовки, але з часом було створено чіткі часові рамки та вправи як для контрактників, так і для мобілізованих.

Переосмислення та усвідомлення державними структурами необхідності армії, забезпечення їх боєздатності призвело до усвідомлення важливості створення нормальних побутових умов у зоні конфлікту. Це є підґрунтям морально-психологічного

стану з воїнів, що в свою чергу впливає на те, як вони проявлять себе в бойових діях. Окрім того, вищевказані умови покращують настрої в армії, цементують зв'язок між командним та рядовим складом, зміцнюючи армію в цілому, створюючи додаткові можливості для захисту незалежності та суверенітету держави.

Джерела та література:

1. А.І. Жаров. Влив естетики військового побуту на всебічний і гармонійний розвиток особистості воїна Збройних сил України.// Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури. – 2004. – № 40.
2. Усна історія російсько-української війни (2014-2015 роки) / за ред. В. Мороко. – Випуск 1. – Київ : К.І.С., 2015. – С. 47-49; 51-52.
3. Грень.Т. Непопулярна правда на популярну тему, або Як налагодити побут у польових умовах/ Т.Грень// Народна армія. – 2016. – №41. – С. 2.
4. Юлія Барабан. Боєць 128-ої бригади Сергій Братасюк: Закарпаття найбільше пікається про своїх в АТО//[Електронний ресурс]: <http://www.mukachevo.net/ua/News/view/110204>
5. Інтерв'ю українського солдата, який майже два місяці воював на Донбасі// Укр. Медіа [Електронний ресурс]: <https://ukr.media/ukrain/208859/>
6. Виробництво сухих військових продуктів в Україні// Укр.медіа. [Електронний ресурс]: <http://www.5.ua/suspilstvo/v-ukraini-vyrobliatymut-novyi-povsiakdennyi-nabir-sukhykh-kharchovykh-produktiv-dlia-viiskovykh-46383.html>
7. Ковальов В. Мобілізованих бійців у зону АТО. Терміни підготовки //Відомості. – 2015. – №94. – С. 3. [Електронний ресурс]: <http://vidomosti-ua.com/newspaper/98939>
8. В зоні АТО розпочали роботу мобільні групи з перевірки умов служби і побуту військових// Уніан. [Електронний ресурс]: <http://www.unian.ua/war/1262983-v-zoni-ato-rozpochali-robotu-mobilni-grupi-z-perevirki-umov-slujbi-i-pobutu-viyskovih.html>
9. Спогади Євгена Кохановського: [інтерв'ю з бійцем-добровольцем / записав В.Івершенко] // Аудиторія. – 2015. – 16 груд. – С.1-3.

10. Спогади Володимира Черненка [інтерв'ю з бійцем-добровольцем / записав В.Івершенко] // Аудиторія. – 2015. – 10 березня. – С.2.

УДК: 94 (477)

**В.Кібець,
науковий керівник – д.і.н., проф. С.Г.Водотика**

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МІСТА ХЕРСОНА
ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ. В МЕМУАРАХ
С.І.КРИВОШЕЇНА**

Стаття присвячена аналізу мемуарної спадщини радянського номенклатурника С.І.Кривошеїна з метою висвітлення особливостей розвитку міста Херсона першої третини ХХ ст. з позиції корінного херсонця.

Ключові слова: мемуари, номенклатурник, Херсон, НЕП, революція

В сучасній історичній науці все більшої популярності набувають краєзнавчі студії, що допомагають осмислити історичний процес розвитку окремих міст та визначити роль осіб, які своєю діяльністю вплинули на розвиток нашого міста і держави в цілому. Актуальним на сьогодні є популяризація забутих і маловідомих імен політичних, громадських, культурних діячів та промисловців міста Херсона, внесок яких в економічний, політичний і культурний розвиток України та міста був значним.

На жаль, дослідженню історії нашого міста присвячена недостатня увага. Історіографічна спадщина історії Херсона представлена науково-популярними виданнями та статтями. Здебільшого, роботи з історії Херсона носять узагальнюючий характер або стосуються окремих подій і явищ. Одним з найперших узагальнюючих праць з історії Херсона, є радянське багатотомне видання «Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т.:Херсонська область» за редакцією П.Т.Тронька, О.Е.Касьяненка та ін. [1].

Робота заслуговує уваги, оскільки вперше було проведено комплексне дослідження історії Херсона. Не дивлячись на ряд недоліків даної праці, зокрема присутньої в ній комуністичної ідеології, відкинувши зайве, праця може слугувати повноцінним джерелом для вивчення історії рідного краю. Із сучасних найбільш ґрунтовними є праці С. Водотики [2], А. Скорохода [3], М. Сухопарова [4], О. Коротецького [5]. Вище згадані дослідження є вибірковими. Їх недостатньо для всебічного висвітлення особливостей розвитку міста Херсона в дореволюційний час. Тому для написання статті були використані мемуарні джерела. Оскільки саме цей унікальний вид джерела дозволив показати особливу точку зору і сформувати новий погляд на історію міста. Значення матеріалів особового походження обумовлюється наявністю в них багатого фактологічного матеріалу, насиченістю спостереженнями та роздумами авторів про описувані події, яскравим відображенням колориту, духу часу, настроїв та подробиць життя пересічних громадян. Так, основною джерельною базою під час дослідження послуговували матеріали Державного архіву Херсонської області, а саме мемуари з особистого фонду С.І.Кривошеїна. Аналіз мемуарної спадщини С.І.Кривошеїна дозволив визначити його основні етапи життя та діяльності, показати життєву позицію сталінського номенклатурника та охарактеризувати шлях типового радянського діяча (Ф.Р-3873).

Отже, у дослідженнях історії Херсона існує багато прогалин і невирішених завдань. Зокрема, в більшості праць панують радянські оцінки. Мемуари або не вивчаються, або досліджуються вибірково. Мала кількість ґрунтовних праць з історії Херсона ускладнює вивчення окремих історичних періодів. Тому дана стаття націлена на аналіз мемуарів, їх евристичного характеру.

Важливим при вивченні мемуарів як історичного джерела є їх авторство. Тому робота над

використаними мемуарами починається з найретельнішого вивчення особи мемуариста. Сюди входить не тільки встановлення світогляду автора як в описуваний ним період, так і в момент написання мемуарів, а й ознайомлення з його біографією, з роллю, яку він відігравав у висвітлюваних ним подіях, його подальшим життєвим шляхом, еволюцією поглядів.

Особа С.І. Кривошеїна є неоднозначною і суперечливою. Але разом з тим цікавою. Семен Іванович жив в дуже складний і жорстокий час для країни. Перша світова війна, революція в Росії, громадянська війна, голод і прихід радянської влади докорінно змінили світосприйняття мільйонів людей, змусили по-новому дивитися на вже звичні речі. Народився С.І. Кривошеїн в бідній сім'ї, яка ледве зводила кінці з кінцями. Сім'я Кривошеїних жила на околиці міста – Сухарне. Така назва з'явилась ще в роки Кримської війни 1854-1855 років, коли в місті знаходився пункт передислокації військ до Криму. Херсон, як великий центр хлібної торгівлі, став постачальником сухарів до діючої армії. Для цього за Рогатою балкою на околиці міста були збудовані пекарні і приміщення для сушіння сухарів. Це і дало назву невеликому, в десять кварталів, міському передмістю [6, арк.9-12].

Батько Кривошеїна, Іван, з десяти років працював у наймах. Пізніше був призваний в армію, на воєнно-морський флот, де прослужив матросом 7 років. Семен Іванович мріяв, як батько, стати моряком і навчатись в Мореплавному училищі. Однак батько був категорично проти, оскільки з власного досвіду знав всі нюанси такої професії. У 1893 році Іван Кривошеїн демобілізувався і повернувся в Сухарне, де згодом одружився з 18-річною Марією Чубівною.

10 (23) травня 1903 року народився С.І.Кривошеїн, при хрещенні отримав ім'я Симон. Сім'я Кривошеїних на той час налічувала 6 дітей, проте через хвороби і відсутність медичного обслуговування,

в сім'ї залишилось лише троє. Семен, старша сестра Ірина і молодший Василь.

Не дивлячись на злидні і тяжку працю батьків, Кривошеїн згадує багато приємних моментів зі свого дитинства. Так, батько займався освітою хлопчика, навчав його грамоті. У 1913 році він пішов в школу одразу у другий клас і був найуспішнішим учнем Сухарницької школи імені М.В.Гоголя (нині Херсонська ЗОШ I-II ступенів № 5) [6, арк.24].

В 1916 році Кривошеїн закінчив школу і вступив до Народного училища, проте навчання тривало лише рік, оскільки захворів батько і треба було комусь забезпечувати родину. В 1917 році батько влаштував Семена до слюсарно-механічної майстерні Звернеєва. Ці часи були нелегкими для 12-річного хлопця. Робочий день тривав 10 годин, заробітна плата складала 25 коп. на тиждень.

З початком громадянської війни, сам автор спогадів вказує на березень 1918 року, коли німці ввійшли до Херсону, почались тяжкі часи, «порядки грабування і терору» в місті. Кривошеїна було звільнено з роботи. І як тільки йому виповнилось 13 років, його разом з 11-річним братом, батько віддав в найми. В своїх мемуарах, Кривошеїн з трагізмом згадує ці часи. Окрім того, що він був змушений тяжко працювати, інколи ставав свідком жорстких реалій громадянської війни. Так, він пригадує, як став очевидцем розстрілу білогвардійцями голови Ревкому. Не дивлячись на прихильне ставлення Кривошеїна до більшовиків, перші етапи революції він оцінював досить скептично: «Царя сбросили, создалось Временное «народное» правительство, а изменений по существу никаких не произошло. Война продолжалась, призывали в армию молодые подрастающие возраста, подчищали старые возраста, создавали женские батальоны. Не произошло заметных изменений и на заводах, фабриках. Местная буржуазия, спекулянты все больше нагнали, все больше

ощуцалась недостача товарів першої необхідності» [6, с.76].

Тому в очах Кривошеїна більшовики виглядали як визволителі з-під «клятого ярма» буржуазії. І в той же час автор повністю заплющує очі на те, що саме більшовики грабували населення, ігнорували будь-яку мораль, будь-які норми права, влаштували штучний голод. Питання правомірності їх дій і легітимності органів державної влади він постійно замовчує.

Найжахливіші роки настали після смерті батька Кривошеїна [6, арк.71-74]. В цей час 1921-1923 рр., південна Україна зазнала масового голоду, спричиненого вивезенням хліба Радянською Росією на тлі посухи та неврожаю на Кубані та Поволжі. Звичайно, мемуарист, як захисник радянської влади, у всьому звинувачує заможне селянство і величезну засуху. Таку ненависть до великих землевласників можна пояснити тим, що з дитинства Кривошеїн був змушений працювати на панів. Але все ж варто реально дивитись на речі, тому, що помирати від голоду людей залишила радянська влада, а не поміщики.

Прихід більшовиків до влади кардинально змінив і життя радянського номенклатурника С.І.Кривошеїна. Він вдало зміг пристосуватися до нових умов радянської дійсності, став вірним прибічником Сталіна. Кривошеїн опинився серед близьких йому по духу людей – таких же пристосованців, амбітних, спритних, без усяких моральних якостей. Заради власної вигоди вони ладні були підтримати кого завгодно і зробити що завгодно.

Сліпа віра в радянську владу змусила Кривошеїна добровільно піти до лав Червоної армії (приписавши собі два роки, і з цього часу офіційною датою народження С.І.Кривошеїна вважається 1905 рік) і віддано служити на благо більшовицькому режиму [6, арк.190]. Він швидко піднімався кар'єрними сходами, став верхівкою правлячої еліти. Проте, не дивлячись на

свою відданість комуністичним ідеям, все ж в його мемуарах інколи простежується критика в бік пануючого режиму. Але відданість комуністичним ідеалам бере верх над його свідомістю. Тому з 1924 року Кривошеїн відвідує комсомольські збори. В березні офіційно був прийнятий в комсомольці. В цьому ж році познайомився зі своєю майбутньої дружиною – Марією Дембицькою, на якій одружився в листопаді 1927 року. Восени 1925 року почав працювати технічним секретарем окружного комітету Незаможних селян (Окр. КНС). В 1927 році, обраний депутатом Херсонської міської ради. В цьому ж році подає заяву для вступу до ВКП (б). З 1930 по 1931 рр. Кривошеїн працював завідувачем клубу ім.Кірова. Згодом отримав партійно-політичну освіту (в 1933 році закінчив Радянську партійну школу) [6, арк.193-196].

У березні 1921 року відповідно до рішень X з'їзду РКП(б) була ведена нова економічна політика (НЕП), яка передбачала систему заходів, спрямованих на обмеження методів директивного управління, на використання елементів ринкових відносин. Мова велася про заміну продрозкладки продрподатком, денационалізацію частини промислових підприємств, насамперед, дрібних і середніх, про допуск приватного капіталу, заохочення іноземних інвестицій в різних формах, упровадження вільної торгівлі, нормалізацію фінансової системи, розвиток кредитно-банкової системи, вдосконалення податкової системи, про подолання інфляційних процесів тощо [7, с.185].

Добре цей час пам'ятає С.І. Кривошеїн. Після смерті батька, а згодом і голодних смертей братів і сестри, він, залишившись з матір'ю був змушений ходити пішки по селам в пошуках якої-небудь їжі. Як вірний прихильник більшовиків, він негативно оцінює нову політику, звинувачуючи у голоді заможних селян: «Кулацкая часть села за бесценок загрэбла все с рынка. За буханку хлеба можно было выменять что угодно. Спекуляция достигла невероятных размеров, пользуясь

правами, предоставленими НЭПом, спекулянти распоясались» [6, арк.163].

Кривошеїн повністю відмовляється бачити позитивні сторони НЕПу, зокрема те, що економіка в 1926-1928 рр. досягла довоєнного рівня, а по деяких показниках і перевищила його. Значно активізувалась підприємницька діяльність, торгівля і фінанси. Було проведено грошову реформу, почала спадати інфляція та безробіття.

Однак у 1928 році радянсько-більшовицька влада теж вирішила, що «все распоясались» і хутко повертається до адміністративно-командних методів керівництва й управління. Почався період соціалістичної індустріалізації, колективізації сільського господарства, сталінських п'ятирічок, масових репресій та жахливих голодоморів.

Саме в цей час Семен Іванович вже займає солідну посаду депутата міської ради і входить до складу груп, які займались вилученням майна у знатних торговців та промисловців. При чому, цю роботу Кривошеїн проводив з великою радістю і гордістю за себе. Нарешті він міг помститись «буржуям», на яких з дитинства був змушений працювати. Процесія ця була сповнена брехні і лицемірства. У людей забирали все, включаючи білизну. Не гребував Кривошеїн і брати участь в розкуркулені селян. Навпаки, автор з великим ентузіазмом розповідає, як він з товаришами-колегами ходили по селах і стягували все продовольство. Для Кривошеїна ця робота була не складною, оскільки він часто зіштовхувався з доносами сусідів один на одного. Відбувалось це так: «Хозяин ямы с пшеницей сообщил, что он догадывается, кто на него донес и указал на одного из своих соседей, показав, где у того запрятано зерно. И так пошло по цепочке, находили то у одного, то у другого запрятанное зерно» [6, арк.235]. Саме так вірний підданий більшовиків присвятив своє життя служінню Партії. В мемуарах він, навіть, пояснив свою позицію: «При одной мысли о том, что потеря

завоеваних Советскою властью позиций приведет к возврату проклятого старого, я готов был выполнять любое поручение, готов всего себя отдать на служение Советской власти» [6, арк.216].

На сторінках мемуарів Кривошеїн з відчайдушною гордістю розповідає, який він був щасливий служити на користь Радянській владі. З ненавистю згадує про діяльність в Херсоні прибічників Л.Троцького, як він затято критикував їх погляди на комсомольських зборах. Свою відданість Радянському союзу Кривошеїн показав навіть у тому, що нарік свого сина, який народився 11 червня 1929 року, іменем Вілен, на честь В.І. Леніна.

У лютому 1937 року на пленумі міської ради Кривошеїна обрали членом президії і секретарем міської ради, а через рік він став виконувати обов'язки керівника новоутвореного в Херсоні відділення Промбанку. В 1939 році в сім'ї Кривошеїних народжується другий син Юрій [6, арк.268].

В серпні 1939 року С.І.Кривошеїна призвали на службу до Червоної армії, де він знаходився до листопада 1939 року на посаді секретаря партійного бюро. Службу проходив в Одеському воєнному окрузі.

В 1941 році, після евакуації з Херсона відправився в м.Сизрань Куйбишевської області. В серпні 1942 року був направлений на Брянський фронт, де служив на посаді інструктора політвідділу 148 стрілецької дивізії. Проте через тяжке поранення до жовтня 1945 року служив в евакуаційному шпиталі на посаді заступника начальника [8, арк.96].

В листопаді 1945 року, С.І.Кривошеїн разом з сім'єю повернувся до Херсона. В 1947 році закінчив Херсонський педагогічний інститут, заочне відділення історичного факультету. Протягом 1945-1953 років С.І.Кривошеїн займає високі посади в обласному комітеті КПУ.

Отже, особливості розвитку Херсона першої третини ХХ ст. зумовляються позицією і

світосприйняттям автора мемуарів. Він зміг вдало пристосуватись до пануючого режиму, в результаті чого був нагороджений високими посадами і статусом. Тому, на думку Кривошеїна, Херсон після встановлення радянської влади став індустріально розвиненим і потужним містом.

Таким чином, С.І.Кривошеїн на сторінках мемуарів виступає як послідовний захисник Радянської влади. Він все своє життя присвятив служінню вождям і з гордістю називає себе радянською людиною з великої літери. Його спогади цінні тим, що дають змогу побачити як епоха вплинула на життя пересічної особи. Критичний аналіз мемуарів дозволив з'ясувати всі плюси і мінуси такої позиції автора, а також проаналізувати минуле століття з погляду сучасної людини.

Джерела та література:

1. Історія міст і сіл Української РСР: в 26 т. : Херсонська область / Редкол.: П.Т.Тронько (голова), О.Е.Касьяненко та ін. – К.: АН УРСР, 1972. – 688 с.
2. Водотика С.Г. Херсон / С.Г.Водотика // Енциклопедія історії України: у 5-ти т. – Т.10. / редкол.: В.А.Смолій (голова), Я.Д. Ісаєвич, С.В.Кульчицький та ін.; НАН України, Ін-т іст. України. – К.: Наук. думка, 2013. – С. 369–372.
3. Скороход А.Н. Херсон: вчора и сегодня / А.Н. Скороход. – Херсон: Наддніпряночка, 2008. – 252 с.
4. Сухопаров С.М. Весь Херсон / С.М. Сухопаров. – Херсон: Слаж, 2002. – 184 с.
5. Коротецький О.О. Летопись Херсона / О.О. Коротецький. – Херсон: Штрих, 2004. – 283 с.
6. Державний архів Херсонської області (ДАХО). Ф.Р-3873. Личный фонд Кривошеина Семена Ивановича, депутата Херсонского городского совета. Оп.1. Спр.33. Воспоминания Кривошеина С.И. «Из прошлого и пережитого». Ч.1-2. 1970 р. 273 арк.
7. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928) / С.В. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 397 с.
8. Державний архів Херсонської області (ДАХО). Ф.Р-3873. Личный фонд Кривошеина Семена Ивановича, депутата

Херсонского городского совета. Оп.1. Спр.14. Документы (свидетельства) Кривошеина С.И. 1905-1964 р. 103 арк.

УДК: 930.1:94(477)

***І.Малиновська,
науковий керівник – к.і.н., доц. Батенко А.В.***

ЦИВІЛІОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПІДХОДУ

У статті досліджено сутність понять «цивілізація» та «цивіліологія». Проаналізовано наукові надбання видатних дослідників цієї проблеми. Здійснено спробу дослідити проблему цивілізаційного вибору України.

Ключові слова: цивілізація, цивіліологія, цивілізаційна ідентичність, міжцивілізаційна взаємодія.

У сучасному глобалізованому світі особливої гостроти та актуальності набувають проблеми «розмивання» національних культур, конкурентоспроможності постколоніальних держав, а також формування і збереження колективної ідентичності громадян багатьох країн світу. Ці проблеми тісно пов'язані з міжцивілізаційною взаємодією. Відомо, що в процесі розвитку сучасного світу простежується посилення впливу цивілізаційних факторів, що визначають досить велику частину змін, що відбуваються в світі. Цивілізаційні фактори, у свою чергу, відіграють все більш помітну роль у формуванні світової політики і економіки.

Одним з перших питань про цивілізаційну ідентичність поставив американський дослідник С. Хантінгтон, який у своїй роботі «Зіткнення цивілізацій?», виданій у 1993 році, актуалізував цю проблему. Він підкреслив, що громадяни європейських країн мають загальні культурні риси, які відрізняють їх від представників, наприклад, китайського або арабського світу. Відмінність ця відбувається завдяки наявності загальних рис, таких як мова, історія,

релігія, звичаї, соціальні та політичні інститути, а також завдяки суб'єктивній самоідентифікації людей [1, с. 115]. На думку С. Хантінгтона, в 1990-і роки відбулася глобальний спалах кризи ідентичності. У цій кризовій ситуації опинилися багато країн, де надзвичайно актуалізувалися питання: «Хто ми такі?», «Звідки ми?», «Хто не з нами?» і так далі. При цьому цивілізаційні фактори відіграють все більш помітну роль у формуванні світової політики і економіки. У цьому й полягає надзвичайна актуальність даної проблеми.

Таким чином, нашим першочерговим завданням повинно бути: дослідження сутності понять «цивілізація» та «цивіліологія»; аналіз наукових надбань видатних дослідників цієї проблеми; спроба поглянути на історію України крізь призму цивілізаційного підходу.

Історіографія проблеми розуміння сутності термінів «цивілізація» та «цивіліологія» займає досить велике місце в сучасній історичній науці. Одним з перших цю проблему порушив французький історик Люсьєн Февр у своїй роботі «Цивілізація: еволюція слова та групи ідей». Цивілізацію як стадію суспільного розвитку свого часу вивчали такі видатні науковці як Льюїс Морган, Фрідріх Енгельс, Адам Фергюсон. Локальні цивілізації вивчали Франсуа Гізо, Генріх Рюккерт, Микола Якович Данилевський, Освальд Шпенглер, Арнольд Джозеф Тойнбі, Деніел Белл, Елвін Таффлер та інші.

Поняття «цивілізація» в сучасному розумінні слова – для позначення певного етапу в розвитку суспільства – з'явилося ще у XVIII столітті. Його вперше вжив Оноре Габріель Мірабо в опублікованому в 1756 році трактаті «Друг людей». Взагалі виникнення цього поняття було пов'язано з поширенням в епоху Просвітництва уявленням про перевагу раціонально мислячих і діючих європейців над іншими, «неосвіченими», «варварськими» народами. З того часу європоцентризм став причиною широкого розповсюдження поняття

«цивілізація». До середини XIX століття уявлення про цивілізацію як результат добробуту, виховання і добродійності європейців усе більше ставало предметом самолюбівання, ідеологізованим нормативним поняттям, що втрачало пояснювальну силу як категорія науки [2, с. 51].

В сучасній історичній науці немає єдиного уніфікованого поняття «цивілізація», тлумачення якого задовольнило б усіх. У різні часи існувало й існує кілька пояснень терміна «цивілізація».

За найпоширенішим визначенням, термін «цивілізація» є синонімом терміна «культура» – історично визначеного рівня розвитку суспільства, творчих сил і здібностей людини, який виражається насамперед у створюваних нею матеріальних і духовних цінностях.

За іншим визначенням це рівень, ступінь суспільного розвитку, що проявляється в сукупності культурних надбань як таких. Наприклад, антична цивілізація – унікальна культура, яка покладена в основу європейської культури наступних епох.

За Л. Морганом та Ф. Енгельсом цивілізація – це ступінь суспільного розвитку, яка слідує за дикістю і варварством [3, с. 43]. Дикість – назва першого етапу людської історії, який бере свій відлік з появи людини й закінчується виникненням гончарства. Це час становлення самої людини і раннього родового ладу (припадав на палеоліт і мезоліт). Варварство – другий етап історії людства. Розпочався з виникненням гончарного виробництва і завершився з появою писемності.

За визначенням німецького філософа О. Шпенглера, яке він запропонував в опублікованій у 1918 році першій частині праці «Присмерк Європи», цивілізація – це стадія занепаду і вмирання культури, втрати людством творчих сил [4, с. 105].

Сучасні соціологи, політологи, історики найчастіше під цивілізацією мають на увазі сукупність унікальних

економічних, соціальних, політичних, духовних, моральних, психологічних, ціннісних та інших структур, які відрізняють одні історичні спільноти людей від інших. Тобто, поняття «цивілізація» означає в першу чергу рівень соціального прогресу суспільства на певному історичному етапі його розвитку.

Прикладом такого розуміння цивілізації може бути теорія «стадій росту» американського соціолога У. Ростоу і концепція «трьох хвиль» американського філософа, соціолога та футуролога Е. Тоффлера.

У. Ростоу в праці «Стадії економічного росту. Некомуністичний Маніфест» обґрунтував п'ять стадій суспільного розвитку: традиційного або аграрного суспільства; перехідного суспільства, коли створювалися передумови індустріальної революції; суспільства промислової революції («стадія зрушення»); стадію зрілості індустріального суспільства; постіндустріальне суспільство як ера високого масового споживання. Всі ці періоди Ростоу об'єднує терміном «цивілізація» [5, с.52].

Поняття цивілізація вивчає наука цивіліологія – науковий напрям, прихильники якого вважають, що його завданням є дослідження генезису, розвитку і загибелі цивілізацій, проблеми цивілізаційного типу розвитку людства, взаємин цивілізацій і культури.

Прихильники цивілізаційного підходу поділяють цивілізації на первинні та вторинні. До первинних належать Давній Єгипет, Персія, Шумер, Вавилон, Бірма та інші, що характеризуються командно-адміністративною організацією державної влади. Держава або влада, перебуваючи в поєднанні з культурно-релігійним комплексом, забезпечує як політичний, так і соціально-економічний розвиток суспільства, а не визначається ними. Вторинні цивілізації – це держави Західної та Східної Європи, Північної Америки, які виникли на основі відмінностей, що первісно означилися між державною владою і культурно-релігійним комплексом. Влада

виявилася не такою всемогутньою і всепроникною силою, якою вона поставала у первинних цивілізаціях. Європейська цивілізація з найдавніших часів тяжіє до ринково-власницького укладу, громадянського суспільства і правової організації. Держави Північної Америки сприйняли і розвинули цю спрямованість європейських держав.

Окрім того, розрізняють цивілізації доіндустріальні, індустріальні і постіндустріальні; східні, західні, змішані; давні, середньовічні, сучасні. З позицій загальнолюдських цінностей, що стали домінуючими у другій половині ХХ століття, привабливим видається цивілізаційний підхід, особливо до типології сучасних держав, які неможливо підвести під пануючу протягом майже всього ХХ століття формаційну класифікацію типів держав. Сучасна концепція цивілізації, що відмовилася від колишньої оцінки цивілізації тільки як культурної спільності і базується на визнанні її комплексного характеру: культура, економіка, політика тощо, виявляється значно ширшою і багатшою. Вона дає змогу пізнавати минуле через усі форми діяльності людини – економіко-трудова, соціально-політична, культурно-духовна й інші – в усьому розмаїтті суспільних зв'язків [6, с. 203].

На цій основі дуже спрощено та умовно світ можна поділити на Західну та Східну цивілізації.

Термін «цивілізації» також може відноситися до культури у складному суспільстві, і не має на увазі тільки саме суспільство. Семюель Хантінгтон визначає цивілізацію як культурну спільність найвищого рангу, як найширший рівень культурної ідентичності людей. Наступний щабель становить вже те, що відрізняє рід людський від інших видів живих істот. Цивілізації визначаються наявністю загальних рис об'єктивного порядку, таких як мова, історія, релігія, звичаї, інститути, – а також суб'єктивної самоідентифікацією людей. Є різні рівні самоідентифікації. Наприклад,

житель Риму може характеризувати себе як римлянина, італійця, католика, християнина, європейця, людини західного світу. Цивілізація – це найширший рівень спільності, з якою він співвідносить себе. Культурна самоідентифікація людей може змінюватися, і в результаті змінюються склад і межі тієї або іншої цивілізації [1, с. 331].

Проблема цивілізаційного вибору для України знову стала актуальною з початку 90-х років ХХ століття у зв'язку з розпадом СРСР, трансформацією політичних і соціально-економічних систем країн Східної Європи, новими політичними реаліями у світі, глобалізацією всіх сфер життя.

Перший досвід розв'язання подібної проблеми в історії України пов'язаний з вибором князя Володимира Святославича християнської віри як офіційної релігії Київської Русі. І в минулому, і наразі це була і є проблема цивілізаційного вибору, вибору одвічного, стратегічного, визначального. Проблема такого масштабу складна, багатоаспектна і має політичні, економічні, історичні, соціокультурні виміри. Її розв'язання лежить на перехресті інтересів багатьох країн і народів Сходу і Заходу, Півдня і Півночі.

Сучасність трактує цивілізаційний процес насамперед не як монолінійний, а як поліцентричний нелінійний розвиток культурно-історичних форм. Саме на підставі нелінійного, плюралістичного тлумачення напрямів розвитку людства можна подолати односторонність як євро-, так і сходуцентризму. На цьому шляху головним є не ранжування цивілізацій від «нижчої» до «вищої», а розгляд їх як рівноцінних, самобутніх, неповторних, унікальних історичних утворень, у кожному з яких втілюється, уособлюється відповідною мірою і в специфічний саме для нього спосіб увесь всесвітньо-історичний процес [7, с. 425].

Нелінійність цивілізаційного процесу пов'язана, за В.С. Біблером, із «самодетермінацією» людини через діалог культур. Автохтонна логіка минулих обставин,

тобто традицій, утворює певне замкнене коло, з якого можна «вирватися», якщо звернутися до досвіду інших народів і культур. Потреба в такому зверненні зростає в періоди кризи, коли з'являється гостра незадоволеність підсумками власного розвитку. Почуття краю або межі свого досвіду спрямовує нашу свідомість до місця зустрічі двох або кількох культур [8].

За умов глобалізації всіх сфер сучасного життя український народ теж стоїть перед вибором, котрий сьогодні є вибором майбутнього.

У галузі економіки вибір України схиляється до вільного ринку і вільної конкуренції, недоторканності приватної власності й охорони її законом, до права на підприємницьку діяльність і творчу ініціативу. У сфері політики наш вибір тяжіє до європейських стандартів прав людини, розподілу влади і демократизації основних її інститутів, визнання провідної ролі Заходу в становленні ліберально-демократичних цінностей як загальнолюдських, так і загальноцивілізаційних, завдяки яким зміниться тип зв'язків між економікою, власністю, владою, державою. У царині екології вибір держави визначається власним негативним досвідом наслідків аварії на ЧАЕС і досвідом відмови від ядерної зброї.

За умов глобалізації Україна намагається наразі синтезувати західну ідею і механізми створення правової держави на базі ринкової економіки з досягненнями східної євразійської культури.

На думку політолога М. І. Михальченка, у контексті глобального розвитку можна розглядати три сценарії майбутнього України [9, с. 53].

Перший сценарій «ретроїдилічний». Він передбачає спочатку повернення до стану «брежнєвського застою», а потім «уперед до перемоги казарменого неокомунізму». Поки ще існують передумови для спроб реалізувати цей сценарій: по-перше, економічні підстави (завелика частка населення з рівнем життя

нижчим за офіційно визнану межу зубожіння); по-друге, політичні організації лівих сил (комуністи, соціалісти тощо), що мають реальний вплив на певну частину нашого суспільства; по-третє, міфи про свободу, рівність, братерство, ефективну планову економіку, суспільну власність тощо; по-четверте, пам'ять про досягнення соціалізму (безоплатні медичні послуги, безоплатна освіта, соціальні гарантії тощо).

Шанси на реалізацію цього сценарію все зменшуються, але спроби його реалізувати можливі. З погляду методології глобалістики цей сценарій нежиттєздатний, так як він ґрунтується на неконкурентоспроможній економіці.

Другий сценарій майбутнього держави — «моноетнічний». Він передбачає побудову суто етнічної української держави. Цей сценарій має ще менше шансів для втілення, ніж попередній: по-перше, тому що Україна Центральна, Східна і Західна, Південна і Північна, має різне ставлення до цього питання; по-друге, тому що світова громада дуже негативно реагує на поширення ідей «етнічної чистоти»; по-третє, тому що рівень цивілізованості більшості громадян України не дозволить втілювати такі ідеї. Цей сценарій також нежиттєздатний, бо спирається на ідею створення «закритої популяції», расово чистого етносу. Такий етнос, як і кожна «закрита система», не може довго існувати.

Третій сценарій — «ліберальний». Він базується на ліберальних цінностях ринкової економіки, рівних правах усіх людей перед законом, на ідеї міцної держави, створеної для захисту інтересів усіх громадян незалежно від етнічної, расової, політичної, соціальної належності. Саме цей сценарій синергічний, оскільки ґрунтується на ідеалах «відкритого суспільства», якими є ринкова економіка, демократія, громадянське суспільство, правова держава. З огляду на це він життєздатний [9, с. 55 – 59].

Треба визнати, що у ХХ столітті у розвинених країнах утратили історичну перспективу обидві протилежні моделі розвитку суспільства: «дикого» капіталізму з абсолютно вільним ринком і державного соціалізму з адміністративно-плановою системою. Досвід України за останні 10 і попередні 80 років підтверджує факт нежиттєздатності згаданих моделей розвитку.

Залишається третій шлях — конвергенція, спосіб, коли треба поєднати лібералізацію і протекціонізм, державне і ринкове регулювання, демократію і сильну владу, забезпечення прав людини і верховенство закону, глобальне мислення і національні інтереси.

Світова культура визначила цінності, які можуть стати нормою поведінки всіх людей у ХХІ столітті, фундаментом «нового гуманізму» («шанобливість до життя», «етика сорому», «категоричний імператив», «екологічний імператив» тощо).

Існує три магістральні шляхи глобального розвитку людства — ринковий, директивно-плановий, конвергенції. Показники та індикатори глобального розвитку все більше соціалізуються, тобто все частіше ставлять людину як творчу і конкретну особистість, а не як класово-знеособлений індивідуум.

Глобалізація супроводжується певними парадоксами — суперечностями, наприклад, «глобальність — регіональність», «сталість — змінність», «свобода — необхідність».

Безпечний глобальний розвиток пов'язаний зі створенням «нової цивілізації». Україна свій цивілізаційний вибір зробила понад 1000 років тому, коли прийняла християнство, а також робить його зараз, у 2013 – 2016 роках.

Джерела та література:

1. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантингтон. – М.: АСТ, 2003. – 576 с.
2. Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее : в 2 т. / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. — М. :

Институт экономических стратегий, 2006. — Т. 1 : Теория и история цивилизаций. — 768 с.

3. Морган Л.Г. Древнее общество или Исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации / Л.Г. Морган. – Ленинград: Издательство народов севера, 1935. – 350 с.

4. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории / О. Шпенглер. – М.: Наука, 1993. – 592 с.

5. Ростоу В.В. Стадии экономического роста: Некоммунистический Манифест / В.В. Ростоу. – М., 1992.

6. Ерасов Б.С. Сравнительное изучение цивилизаций: Учеб. пособие для студентов вузов / Б.С. Ерасов. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 536 с.

7. Семёнов Ю.И. Философия истории. (Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции от древности до наших дней) / Ю.И. Семёнов. — М. : Современные тетради, 2003. — 776 с.

8. Библер В.С. Культура. Диалог культур (опыт определения) / В.С. Библер // Вопросы философии. – М., 1989, № 6.

9. Михальченко М.И. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее / М.И. Михальченко. – К.: ИПиЭНИ, 2013.

10. Ионов И.Н. Рождение теории локальных цивилизаций и смена научных парадигм / И.Н. Ионов // Образы историографии. – СПб. – М.: РГГУ, 2001, С. 59 – 84.

11. Прокофьева Г. П. Становление категории «Цивилизация» как универсальной единицы анализа исторического процесса : дис. канд. филос. наук : 09.00.11. — Хабаровск, 2001. — 141 с.

12. Тойнби А. Дж. Постигание истории. Сборник / А. Дж. Тойнби. Пер. с англ. Е.Д. Жаркова, М. Рольф, 2001. – 640 с.

13. Яковец Ю.В. Становление постиндустриальной цивилизации / Ю.В. Яковец. – М., 1992.

УДК 94: [373.3: 614.2] (477.54) «20»

***К.Ф. Марквас,
науковий керівник – к.і.н., доц. Л.О. Цибуленко***

**ОСОБЛИВОСТІ САНІТАРНО-ЕПІДЕМІОЛОГІЧНОГО
СТАНОВИЩА НАСЕЛЕННЯ МІСТА ХЕРСОНА
У 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ**

У статті аналізуються основні причини і прояви антисанітарного стану міста Херсона, враховуючи особливості південноукраїнського регіону. Вказуються масштаби післявоєнних руйнувань, охарактеризовані положення житлово-комунальної сфери та умови побуту міського населення. Охарактеризовано причини спалаху ряду епідемій інфекційних хвороб і результативність радянської політики в галузі поліпшення санітарно-побутових умов населення і боротьби з найбільшими епідеміями в місті Херсоні та його околицях.

Ключові слова: санітарія, водопостачання, каналізація, гігієна, лазня, епідемія.

В умовах активізації урбанізаційних процесів у сучасній Україні надзвичайно гостро стоїть проблема благоустрою міст та підвищення рівня життя їх мешканців. Сучасне українське місто, у тому числі і місто Херсон, є багато в чому «продуктом» радянської епохи, адже саме в період становлення радянської влади почали вестись масштабні роботи з налагодження життєво необхідних міських комунікацій. Саме в 20-х роках ХХ століття були виявлені та сформульовані головні завдання центральної та місцевої влади, спрямовані на підвищення рівня санітарної культури та добробуту населення, але досягнуті були лише деякі з них. Таким чином недоліки та прорахунки місцевого керівництва періоду становлення радянської влади мають вплив і на сучасне життя міста.

Спеціальних праць, присвячених проблемі санітарного стану міста Херсона у 1920-х роках ХХ століття досі немає. Але важливими для дослідження є роботи ряду сучасних істориків. Розвиток охорони здоров'я в Україні в період непу досліджувала І. Ткаченко [1], яка охарактеризувала чинники, що впливали на санітарний стан українських населених пунктів. Вагомий внесок у вивчення медико-санітарної

пропаганди в УСРР здійснила І. Адамська [2]. Особливості розвитку медичного обслуговування в регіонах знайшли своє висвітлення в роботах Ю. Барабаш [3] та Г. Демочко [4; 5]. Окремі аспекти даної теми в контексті вивчення повсякденного життя робітників відображені в монографії О. Мовчан [6]. Торкаються у своїх працях проблем житлово-комунального забезпечення та побутових умов життя населення українських міст О. Тарапон [7] та М. Борисенко [8].

Завданням дослідження є реконструкція санітарного стану міста Херсона у період ставлення радянської влади та характеристика результативності політики центральних та місцевих органів влади у галузі житлово-комунального забезпечення та протиепідеміологічної роботи.

Головним завданням радянської влади на початок 1920-х років стало відновлення житлового фонду, міських комунікацій, господарських об'єктів та ряду елементів міської інфраструктури. Зокрема у місті Херсоні на 1922 рік було зруйновано більшість житлових кварталів, а саме - 508 житлових та 297 нежитлових приміщень було зруйновано на 70-100% та 488 житлових та 277 нежитлових приміщень було зруйновано на 45-70%. Всього зруйновано та пошкоджено 1162 будівлі з 6293. Основний тягар відбудови ліг на плечі місцевих жителів, яких теж стало значно менше у результаті бойових дій та міграцій. Чисельність населення міста Херсона скоротилась майже на 50% [9, арк.57].

Радянські власті активно розпочали житлове будівництво, адже житлова криза була дійсно найбільш нагальною проблемою. У 1924 р. у місті було 4 052 будинків та 11952 квартири. З них заселені 10965 (92%), незаселені 987 (8%), у порівнянні з 1923 р. число заселених квартир зросло на 52%. Але житлова криза так і не була подолана, рівень скупченості населення стрімко зростав. На думку О. Тарапон проблему

житлового забезпечення ускладнювала посилена урбанізація, у результаті якої темпи зростання міського населення набагато випереджали можливості розширення житлового фонду. Незважаючи на постійне зростання новобудов у містах, протягом 1920-х рр. житлова площа на одного мешканця постійно зменшувалася: з 6,8 м² у 1924 р. до 5,7 м² у 1929 р. [7, с.150 - 151]. І. Ткаченко вказує, що в 1923 р. на одну кімнату приходилось 1,6 чоловік, у 1924-1925 рр. - 1,8 чоловік [1, с. 346].

У 1925 р. херсонський міський бюджет складав 651286 руб. з них 466 000 (70%) виділялось на розвиток комунального господарства, але цього все одно було не достатньо. На 1927 р. в Херсоні налічувалося 140 житлових кооперативів, які забезпечували своїх членів мінімальною житловою площею, але залишалась досить прибутковим видом оренди житла. Так, як оренда приміщення в Херсоні коштувала від 100 до 250 руб. [10, арк. 21].

В умовах непу поживавилося індивідуальне житлобудівництво та житлово-будівельна кооперація. Роздача ділянок під індивідуальну забудову щорічно збільшувалася. У Херсоні за переписом на 15 березня 1923 р. в індивідуальному володінні перебувало 217 будівель. Але в цьому секторі також існували численні проблеми. До об'єктивних труднощів приватного будівництва належали і нестача будматеріалів (дефіцитом ставали цемент, скло та ін.), і підвищення цін на матеріали та будівельні роботи. У 1930 р. було запроваджено новий податок на індивідуальних забудовників – 5% від загальної вартості будівництва. Зважаючи на загальне зростання цін, це підривало можливості приватних забудовників [10, арк.12]. Тому на 1931–1932 рр. припадає пік будівельної кризи.

Перенаселення і тіснота характеризують житлові умови більшості херсонців 1920-х рр. Саме вони визначали рівень побутових умов існування населення. Часто під житло використовувалися господарські

приміщення, ванні кімнати, що унеможлиблювало підтримання належного санітарно-побутового стану, елементарного рівня особистої гігієни мешканців таких помешкань. Пристосування під житло непридатних будівель зумовлювало порушення всіх можливих санітарних норм. Дефіцит житлоплощі, брак коштів і можливостей для придбання предметів домашнього вжитку багато у чому визначали санітарний стан приміщень, їх благоустрій та комфортність. Додатковий стіл або ліжко в єдиній кімнаті, де жила родина з 4–7 осіб, вже становили серйозну проблему, особливо, якщо вона служила складом для продуктів, місцем для приготування їжі і прасування білизни [2, с. 45].

Квартири часто тільки мали таку назву, бо більше були схожі на бараки, в яких навіть підлога земляна. Квартири в місті були переважно 1 – 2 кімнатні. Житлова криза так і не була вирішена на початок 30-х років, тому радянська влада вдається до таких заходів як «ущільнення населення», що передбачало зменшення санітарних норм житлової площі на душу населення [8, с. 148]. Вигода від таких заходів була мінімальною, але це призводило до ще більшої скупченості населення та відповідно загострення санітарно-епідеміологічної ситуації.

Відбувалися певні зрушення в системі міських комунікацій. У першій половині 1920-х рр. електроенергія була доступна лише третій частині міського населення. Опалення квартир майже скрізь місцеве, від груби або кухонної печі. Комісії неодноразово звертали увагу на невідповідний санітарний стан житла: «...біля кожної квартири є окрема вбиральня з вигрібним ящиком й усі нечистоти течуть на землю, ...помиї виливають де завгодно на вулиці..., ...місцями спостерігається звалище сміття у вбиральнях, а також кухонних відходів, є й зовсім зруйновані вбиральні» [11, арк.2]. Водогін було підведено до 17,2% квартир. Населення змушене було

споживати брудну воду, адже ремонт та будівництво водогонів і каналізації постійно затримувалося. Водогін в Херсоні збудовано ще в 1886 р. З грудня 1921 по травень 1922 рр. водогін в місті не працював через відсутність та економію палива, а також у зв'язку з тим, що ремонтні роботи тут не проводилися на протязі останніх 5 років. В травні 1922 р. водогін таки було відремонтовано. Городяни почали отримували воду 8 годин на день, з подачею в середньому 10 000 відер води. Максимальна подача води по місту за одну годину 12 500 відер [9, арк. 90]. Але й це не вирішувало проблему. У 1920-х рр. у місті ще існували будки, з яких городянам продавали воду з централізованого водогону. Незмінним явищем були великі черги біля пунктів постачання води, часто дані об'єкти знаходилися в неналежному стані. А тому багато мешканців міста віддавали перевагу воді з криниць та природних водоймищ. Там, де не було такої можливості, населення часто потерпало від нестачі води [9, арк. 67].

Каналізацію мали незначна кількість будинків, більшість мешканців користувалися туалетами загального користування й лише 4,6% квартир мали індивідуальні вбиральні, а зовсім позбавлені туалетів було 5,2% квартир. Кількість асенізаційних обозів скоротилася вдвічі, порівняно з довоєнним рівнем [6, с. 200]. У результаті місто не могло своєчасно очищуватися від сміття та нечистот, що становило безпосередню загрозу спалахів інфекційних захворювань. Крім того, майже усі квартири мали сараї та погребі, половина усіх квартир мають можливість користуватися горищами для сушки білизни та інших потреб. Більше половини квартир мали також і додаткові приміщення для утримання домашніх тварин (найбільше херсонці тримали свиней, коней та корів).

За архівними даними, на Військовому фордштаті було 1510 квартир, з них одноповерхових – 1499,

двоповерхових – 13. Водою з водогону користувалися лише 75 будинків і 32 криницею. Ванну кімнату мали 12 квартир. Більшість опалювали своє житло грубами, 86 мали електрику, лампи мали всього – 240 сімей. Кухнею користувалися – 1131 будинки, а 472 готували їжу в кімнаті, де й проживали. Комісії рахували і неохайні будинки, на Військовому ж їх нараховували 430 [12, арк.43]. Тож, наведені дані свідчать про жахливі умови проживання херсонців.

Вкрай низьким санітарно-побутовим рівнем відзначалися помешкання робітників. Численні культурно-побутові конференції указували на типові проблеми робітничого житла: "квартири розвалені, стелі течуть", "бруд, занехаяння", "звалище сміття до туалетів", "зовсім зруйновані вбиральні" і т. ін. Комісії з перевірки побуту робітників засвідчують також низький культурний рівень пересічних радянських громадян, загальну антисанітарію, жахливий стан місць "загального користування", відсутність господарського ставлення до житла [7, с. 154]. Звіти таких комісій повідомляють про жахливі умови житлово-комунального господарства «...Помещение бывшей Водной Милиции (по Богородницкой улице) находится в ужасном антисанитарийном состоянии. Найдено следующее: крайне запущен вид; 2/3 комнаты верхнего этажа совершенно закопчены от печей; 3/2 на первом этаже разваленые; уборные находятся в ужасном состоянии» [13, арк.56]. Це загрожувало масовим захворюванням працівників, які неодноразово зверталися з проханням покращити умови їх праці.

Житла у більшості своїй опалювалися грубами. Мешканці мали подбати про паливо, ціни на яке були достатньо високі (нижчі ціни встановлювалися лише для робітників і членів профспілок). Дрова для будинків без централізованого опалення мали забезпечувати домоуправління. Часто самі мешканці мали подбати, щоб їх доставити і нарубати. Талони на

дрова зберігалися практично до кінця 1920-х рр. [8, с. 93].

В 1920-ті рр. санітарний стан населення ускладнювало недостатнє забезпечення комунальними банями. Існувала проблема нерозвинутості лазневого господарства в містах України, але в Херсоні в цей час вже існувало 3 лазні. Проте вони потребували капітального ремонту, чистки водогону, також не вистачало 40 чашок для купання [13, арк. 59]. Повітовий відділ охорони здоров'я неодноразово наголошував на необхідності будівництва додаткових лазень, для кращого забезпечення гігієни міського населення [13, арк. 73].

Зважаючи на тяжку житлову кризу, високу захворюваність населення, широке поширення відхідництва й наявність великого контингенту сезонних робітників, а також на існування чисельних декласованих груп населення (безпритульні, жебраки), які проживали в антисанітарних умовах і являли постійну загрозу виникнення паразитарних тифів, – необхідність підтримки чистоти тіла із заходів особистої гігієни переростала в серйозну соціальну проблему, пов'язану зі здійсненням системи заходів по оздоровленню міста [14, арк. 12]. Особливої гостроти набуло питання централізованого прибирання міста. Неякісне прибирання вулиць, невирішеність питання місцевою владою про прибирання дворів і базарів, все це та багато іншого було причиною панування антисанітарії в місті. Особливо гостро поставало питання щодо території р. Кошової, пристані Держпароплавства, каналу вздовж порту, рибного базару [14, арк. 15].

Неодноразово на порядок денний влада ставила питання санітарного оздоровлення міста. Міліції доручалося посилити догляд за санітарним станом дворових територій в місті та зобов'язувати візників очищати місце Біржи вантажних візників, біля

пристані Держпароплавства. Вживалися заходи щодо поліпшення роботи інспектури двірників [15, арк. 7].

Головними джерелами великої захворюваності і поганого санітарного стану в Херсоні були забруднені промисловими підприємствами води річок Дніпра та Кошевої, забруднені міські колодязі та вуличний пил. Так, 3 січня 1930 р. санітарний лікар Херсонського порту Фельдбаум повідомляв, звертаючись до місцевої влади, вжити термінових заходів: «Ретирад находится в ужасном антисанитарном состоянии, угрожая вспышкой эпидемии брюшного тифа в порту среди водников» [14, арк. 6]. Тож головним недоліком в діяльності міської ради була антисанітарія на вулицях, недостатнє впорядкування міста, особливо на околицях.

На початку 1920-х рр. санітарія побуту населення міст у цілому визначалася несприятливими матеріальними чинниками, насамперед високою житловою скупченістю, нестачею коштів на санітарію, гігієну та оздоровлення, а також шкідливими умовами праці та відсутністю належних гігієнічних навичок у населення [1, с. 345].

Серед епідемій, що спалахували у Херсоні протягом 1920-х років були: чума, тиф, холера, малярія, дизентерія, кашлюк, дифтерит тощо [16, арк. 34]. Задля боротьби з ними проводилися щеплювальні кампанії. Значну роль відіграли санітарні комісії, які були вищими санітарними органами на місцях. До їхніх повноважень належало керівництво з питань санітарної пропаганди, санітарного нагляду, виявлення та ізоляція хворих. Серед обов'язкових заходів міська влада організовувала спеціальні карантинні зони (пости), головною метою яких було дбати про безпеку міста від внесення хвороб ззовні, а передусім – холери. З настанням епідемії для подолання нових спалахів та ліквідації збудників холери керівництво Губернського санітарного управління Херсона та НКОЗ УРСР вдавалося до низки заходів, в результаті цього до

Херсона було надіслано щеплювальні, епідемічний та санітарно-агітуючий загони, лікарі [14, арк. 3]. Також для попередження випадків захворюваності у листопаді 1924 р. в Херсоні був відкритий магазин «Санітарія і Гігієна». Він надавав можливість населенню отримувати якісні товари за цінами нижче ринкових [17, арк, 2]. Але через високі податки згодом магазин визнали збитковим і невдовзі його було закрито. Протягом 1921-1925 рр. особливого спалаху набули дитячі інфекції (скарлатина, кір, кашлюк тощо). На початку 1930-х рр. у місті поширився червоний тиф та віспа. Головним засобом боротьби з цими хворобами стали щеплення. Особливу небезпеку для населення південноукраїнського регіону в цілому та міста Херсона зокрема становила малярія, яка була тут поширена через значну кількість болотистих місцевостей [1, с. 353].

Таким чином, протягом 1920-х років санітарний стан міста Херсона покращувався дуже повільно, не дивлячись на ряд надзвичайних заходів радянської влади. Причини цього явища полягали у низькому рівні санітарної грамотності населення, поганою забезпеченістю міста у післявоєнний період та браком коштів у місцевому бюджеті. У результаті Херсон потерпав від постійних спалахів інфекційних хвороб. Заходи радянської влади з підвищення добробуту городян хоч і вкрай повільно, але таки дозволили поліпшити санітарно-побутові умови життя населення, комунальне облаштування Херсона, що позитивно позначилося на зменшенні захворюваності населення на інфекційні та соціальні хвороби.

Джерела та література:

1. Ткаченко І. Санітарний стан та боротьба з епідеміями в радянській Україні. 1920-ті рр. / І. Ткаченко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. — 2007. — Вип. 17. — С. 345-375.

2. Адамська І. Медико-санітарна пропаганда в УСРР у 1920-х роках / І. Адамська // Гілея: науковий вісник. – 2015. – Вип. 93. – С. 44 – 49.
3. Барабаш Ю. Проблеми комунального господарства Донбасу в 1920-х рр. / Ю. Барабаш // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки. – № 23 (220). – 2011. – С. 88-93.
4. Демочко Г. Облаштування каналізаційної мережі у Харкові у першій чверті ХХ ст. / Г. Демочко [Електронний ресурс] // Materiály IX Mezinárodní vedecko-praktická conference «Věda a vznik–2012/2013», 27 prosinců 2012–05 ledna 2013 roku. – Praha, 2013. – Díl 19. – S. 44-47. Режим доступу: <http://repo.knmu.edu.ua/handle/123456789/2967>
5. Демочко Г. Роль Всеукраїнських санітарних рад у становленні санітарно-епідемічної служби на початку 20-х років ХХ ст. / Г. Демочко // Медична наука та практика: виклики і сьогодення : збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 2-3 серпня 2013 р.). – Львів, 2013. – С. 65-68.
6. Мовчан О. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / О. Мовчан – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 312 с.
7. Тарапон О. Житлово-комунальне забезпечення міських мешканців України 1920-1930 рр. ХХ ст./ О. Тарапон // Наукові записки з української історії: Збірник наукових праць. – Вип. 27. – 2011. – С. 106-113.
8. Борисенко М.В. Житло та побут міського населення України у 20 – 30-х роках ХХ століття / М. Борисенко. – К.: ВД «Стилос», 2013. – 270 с.
9. Державний архів Херсонської області (далі – ДАХО). Ф. Р-456 Повітові відділи комунального господарства, оп. 1, спр. 6 Матеріали доклада Одесского Губернского отдела Коммунального хозяйства о деятельности, 1933 г., 100 арк.
10. ДАХО. Ф. Р-456 Повітові відділи комунального господарства, оп. 1, спр. 9 Месячные отчеты подотделов Окружного коммунального отдела, 1923 г., 38 арк.
11. ДАХО. Ф. Р-713 Виконавчий комітет Херсонської ради народних депутатів, оп. 1, спр. 21 Акты обследования жилищных условий рабочих, 1926-1927 гг., 6 арк.
12. ДАХО. Ф. Р-434 Статистичні бюро виконавчих комітетів повітових рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів, оп. 1, спр. 405 Статистичні відомості про побутові умови 1924 р., 71 арк.

13. ДАХО. Ф. Р-456 Повітові відділи комунального господарства, оп. 1, спр. 2 Постановления Совета Народных Комиссаров о расчетных операциях между советскими учреждениями. Акты комиссий санитарного обследования, 1922-1924 гг., 429 арк.

14. ДАХО. Ф. Р-455 Міські відділи комунального господарства, оп. 1, спр. 79 Протоколы санитарных совещаний, 1928 г., 18 арк.

15. ДАХО. Ф. Р-438 Інспектура охорони здоров'я виконавчого комітету Херсонської окружної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, оп. 1, спр. 5 Протоколы заседаний заведующих подотделов Херсонского Окргздравотдела, 1922-1923 гг., 20 арк.

16. ДАХО. Ф. Р-438 Інспектура охорони здоров'я виконавчого комітету Херсонської окружної Ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, оп. 1, спр. 9 О деятельности Херсонской городской санитарно-эпидемиологической лаборатории, 67 арк.

17. ДАХО. Ф. Р-369 Аптечне управління Херсонської окружної інспектури охорони здоров'я, оп. 1, спр. 25 О деятельности магазина санитарии и гигиены г. Херсона 1925-1926 гг., 45 арк.

УДК: 94 (477)

**Т.Михайліченко,
науковий керівник – к.і.н., доц. Л.О.Цибуленко**

**ОСНОВНІ АСПЕКТИ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ
МАЛОЗАХИЩЕНИХ КАТЕГОРІЙ НАСЕЛЕННЯ В УРСР
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ (ЗА
МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАРХІВУ ХЕРСОНСЬКОЇ
ОБЛАСТІ)**

У статті розглянуто державну політику у сфері організації праці інвалідів та пенсіонерів, як малозахищених категорій населення в УРСР у другій половині ХХ ст.

Ключові слова: *зайнятість, працевлаштування, пенсіонери, інваліди, УРСР, Херсонщина.*

Трудові ресурси будь-якої держави охоплюють ту частину населення, яка володіє фізичними можливостями та розумовими здібностями для здійснення трудової діяльності. Відповідно, невід'ємною складовою соціально-економічного розвитку кожної держави є створення умов для реалізації їх трудового потенціалу. Окрему категорію населення становлять особи з особливими потребами, котрі, однак, спроможні виконувати трудову діяльність. Окрім того, частина робітників, що за віком мали виходити на пенсію продовжувала займатись трудовою діяльністю. Дослідження радянського досвіду у сфері працевлаштування даних категорій населення є актуальним, адже на сьогодні кількість пенсіонерів та осіб з особливими потребами, які бажають займатись трудовою діяльністю, є надзвичайно великою.

У науковій літературі дана проблема розглядається переважно фахівцями соціологічних та юридичних наук, тоді як історичні дослідження відповідної тематики відсутні. Загальні питання соціального захисту розглядаються сучасними українськими вченими, зокрема, А. Гончаровим [1], В. Собченком [4], І. Олександровим [7] тощо.

Наявність великого масиву джерел з даної проблематики потребує опрацювання та введення їх до наукового обігу. Так, джерелами даного дослідження стали звіти про працевлаштування пенсіонерів та інвалідів Херсонщини, звіт лікарсько-трудої експертної комісії, а також законодавчі акти Радянського союзу.

Мета статті – дослідити основні заходи радянської влади щодо допомоги у працевлаштуванні пенсіонерів та інвалідів, спроможних до трудової діяльності.

Політика щодо інвалідів у Радянському Союзі була переважно пасивною – матеріальна підтримка, державні пенсії, можливість працювати на спеціалізованих підприємствах організацій інвалідів.

Особи з обмеженими можливостями були позбавлені доступу до багатьох соціальних благ нарівні зі здоровими людьми [1, с. 127].

Власне, соціальна допомога інвалідам у Радянському Союзі здійснювалася, як вже зазначалось, шляхом їх матеріального забезпечення і соціального обслуговування та передбачала такі основні принципи:

а) державне соціальне забезпечення, коли кошти соціального забезпечення утворюються з асигнувань по державному, республіканському та місцевим бюджетам; б) державне соціальне страхування – яке поширюється на робітників і службовців (призначення пенсій та виплата пенсій непрацюючим пенсіонерам здійснюється органами державного соціального забезпечення); кошти соціального страхування, що утворюються зі страхових внесків підприємств, установ, організацій і дотацій з державного бюджету; в) соціальне забезпечення членів колгоспів – кошти якого утворюються з відрахувань від доходів колгоспів і дотацій з державного бюджету; це забезпечення здійснюється громадськими органами колгоспів і органами державного соціального забезпечення [2, с. 68 – 70].

Відповідно, одним із видів соціального забезпечення інвалідів стало їх трудове влаштування і професійне навчання. Власне, початок формування спеціальної системи допомоги інвалідам починається із 1 листопада 1917, коли було оприлюднене Урядове повідомлення про соціальне страхування, згідно з яким пенсія збільшилася з 1 січня 1917 на 100% за рахунок пенсійного фонду. Збільшення розміру пенсії стосувалося всіх постраждалих від нещасних випадків, незалежно від того, за яким законом їм була призначена пенсія та які установи цю пенсію виплачували [3, с. 149].

Наступні декрети радянської влади, визначаючи шляхи розвитку соціалістичної системи забезпечення непрацездатних, будувалися відповідно до нової

сутності соціального страхування. У його основу було покладено не принципи страхування певних ризиків, настання яких давало право потерпілому на відшкодування збитків, понесених ним від каліцтва, хвороби тощо, а відповідне до встановлених нормативів забезпечення життєвого рівня трудящого у разі втрати працездатності.

Одним з перших документів, що регулював дане питання стала прийнята ще у 1928 р. Постанова РНК РРФСР «Про надання інвалідам, які не підпадають під дію законів про державне страхування і соціальне забезпечення, але приналежним до трудових верств населення права навчання і перенавчання у професійно-технічних школах для інвалідів». Однак, поряд із тим, робота щодо професійної орієнтації, забезпечення освіти, виробничої адаптації та працевлаштування інвалідів була недостатньою. Більшість осіб з обмеженими можливостями не могли реалізувати себе у трудовій діяльності, у першу чергу через непристосованість транспорту та підприємств для пересування й зайняття робочого місця інвалідами на візках. Більшість учбових закладів у свою чергу не могли надати відповідну освіту таким особам, через відсутність начальних програм, що відображали б специфіку їх навчання [4, с. 216].

Так, відповідно до листа направленою голові Херсонського виконкому Гарильтнику Т.Г. Міністерство соціального забезпечення УРСР постановило прийняти заходи щодо забезпечення виконання встановленого на 1955 р. плану працевлаштування інвалідів всіма підприємствами та закладами області. У найбільш короткі строки мали бути працевлаштовані всі інваліди III групи, та інваліди I-II груп, котрі за визначенням ЛТЕК можуть працювати. Окрім того, Міністерство вимагало провести заміну здорової робочої сили, зайнятої на підприємствах та закладах області перелічених у 6 пункті Постанови Ради Міністрів УРСР № 375 від

19.03.1955 р., інвалідами та особами похилого віку. Рада Міністрів також забороняла звільнення інвалідів без попереднього погодження цього питання з місцевим відділом соціального забезпечення. Про виконання даної постанови необхідно було повідомити МСЗ УРСР [5, арк.83].

Відповідно до звіту ЛТЕК за 1955 р. після повторного огляду серед інвалідів праці із 184 осіб, працеспроможними було визнано 39, що дорівнює 21%. А серед інвалідів Другої світової війни: із 213 чол., 29 були праце спроможними, що дорівнює 13%.

За даними Херсонського обласного відділу соціального забезпечення за 1955 р. із 6301 інвалідів Другої світової війни, які перебували на обліку у відділі, 5797 чол. працювали і навчалися [6, арк.137]. З них:

Всього	Без двох ніг	Без двох рук	Без однієї руки	Без однієї ноги	Сліпих		Туберкульозних	Інших
					На обидва ока	На одне око		
5979	26 (0,5%)	-	364 (7%)	994 (18%)	17 (0,2%)	217 (4%)	439 (7,3%)	3740 (63%)

Інша категорія інвалідів, а саме інваліди праці також продовжували навчання та професійну діяльність [6, арк.137].

Всього	Без двох ніг	Без двох рук	Без однієї руки	Без однієї ноги	Сліпих		Туберкульозних	Інших
					На обидва ока	На одне око		
3439	5 (0,14)	-	62 (2%)	114 (3,4%)	48 (1,5%)	126 (3%)	623 (18%)	2461 (72%)

Як вже зазначалось, новий етап державної політики у сфері соціального захисту був започаткований Законом про державні пенсії. Відповідно корінне поліпшення пенсійного забезпечення інвалідів було започатковано цим

законом та Законом про пенсії і допомогу членам колгоспів, прийнятим 5 липня 1964 р.

Взагалі, на початку 1960-х рр. було прийнято ряд документів, що значно вплинули на покращення забезпечення інвалідів. Безкоштовна медична допомога, безкоштовна освіта та інші блага, надані за рахунок громадських фондів споживання всьому населенню Радянського Союзу, у рівній мірі стали і надбанням інвалідів.

Цим цілям служила також державна система їх трудового влаштування, що дозволяла інвалідам за бажанням працювати в умовах, що були б не протипоказані їм за станом здоров'я.

В УРСР, як і в усьому Радянському Союзі здійснювались заходи щодо використання професійних можливостей осіб із порушеною працездатністю, за умови гарантованого соціального захисту з боку держави. Наприклад у постанові Ради Міністрів РРФСР від 22 серпня 1961 року зазначалось, що в ряді автономних республік, країв і областей робота по трудовому влаштуванню інвалідів проводиться незадовільно. Замість всебічного розвитку діяльності підприємств, прийнятих в систему місцевої промисловості від артілей промислової кооперації, є факти необґрунтованої ліквідації або скорочення окремих виробничих профілів і надуманих видів праці для інвалідів. На багатьох підприємствах і в цехах, створених для трудового влаштування інвалідів, порушується встановлений порядок переважного прийому інвалідів на роботу, планування виробничих показників здійснюється без урахування трудових можливостей інвалідів, не приділялася належна увага питанням їх професійного навчання [7, с. 284].

У зв'язку із цим Рада Міністрів зобов'язала всі органи соціального забезпечення:

- перевірити стан трудового влаштування та професійного навчання інвалідів, у тому числі

- сліпих і глухих, і вжити заходів щодо усунення недоліків у цій справі;
- передбачати у проектах річних планів розвитку народного господарства подальше розширення мережі виробничих і комунально-побутових підприємств, призначених для трудового влаштування інвалідів, звертаючи особливу увагу на створення спеціальних цехів для роботи інвалідів, які страждають на туберкульоз, нервово-психічними, серцево-судинними захворюваннями, та інвалідів по зору;
  - виявити всіх інвалідів, які бажають вступити на роботу, та забезпечити їх працевлаштування відповідно до трудових рекомендацій лікарсько-трудова експертних комісій (ЛТЕК);
  - вжити необхідні заходи щодо забезпечення нужденних інвалідів надомними видами праці;
  - використовувати на виробництві працю глухих і глухонімих, зосереджуючи їх на підприємствах групами і створюючи для них необхідні виробничі, житлові та культурно-побутові умови. Для їх обслуговування виділити інструкторів, перекладачів і вихователів;
  - завершити переведення підприємств і цехів, де працюють інваліди, з непристосованих і підвальних приміщень у благоустроєні виробничі приміщення;
  - скласти і затвердити перелік професій і посад, що підлягають переважному заміщенню інвалідами, та зобов'язати керівників підприємств, організацій та установ приймати на зазначені вакантні посади в першу чергу інвалідів [8, с. 659-660].

Однак, не зважаючи на прийняття радянським керівництвом таких постанов, державна ідеологія все ж сприяла формуванню уявлення про те, що у радянському суспільстві проблеми інвалідів не існує.

Корінний перелом у справі поліпшення трудового влаштування та організації праці інвалідів внесли

рішення XXIV і XXV з'їздів КПРС і видані на основі цих рішень нормативні акти. Зокрема, у грудні 1976 року Рада Міністрів СРСР прийняла постанову «Про додаткові заходи щодо поліпшення організації професійного навчання та трудового влаштування інвалідів» [9], яке закріпило важливі гарантії реалізації права на працю інвалідів та їх працевлаштування. У ньому, наприклад, були передбачені заходи щодо подальшого розвитку мережі підприємств, цехів, дільниць, призначених для використання праці осіб зі зниженою працездатністю. Радам Міністрів союзних республік, міністерствам і відомствам СРСР запропоновано встановлювати броню для прийому на роботу інвалідів (незалежно від причин інвалідності).

Окрім того, Рада Міністрів союзних республік мала забезпечити зміцнення матеріальної бази лікувально-виробничих (трудових) майстерень у будинках-інтернатах, розширити їх кооперацію з підприємствами, зокрема шляхом створення та обладнання в будинках-інтернатах цехів і дільниць в якості структурних підрозділів підприємств, з направленням до них кваліфікованих робітників та інженерно-технічних працівників для виробничого навчання та організації праці інвалідів. Важливим завданням було уточнення контингенту непрацюючих інвалідів з ураженням опорно-рухового апарату з метою надання їм практичної допомоги в раціональному трудовому влаштуванні, а при необхідності – у професійному навчанні.

У якості експерименту мали бути створені професійно-технічні училища і навчально-виробничі комбінати з комплексом приміщень навчального, виробничого, житлового та культурно-побутового призначення для інвалідів з ураженням опорно-рухового апарату. У свою чергу, робітники та інженерно-технічні працівники, які залучалися для виробничого навчання інвалідів у будинках-інтернатах, мали отримувати заробітну плату

відповідно до умов, затверджених ще Постановою Ради Міністрів СРСР від 10 грудня 1959 № 1369 (ст. 165) [10, с. 304].

Якщо особи з обмеженими можливостями не могли продовжувати трудову діяльність на тому самому підприємстві, де вони отримали інвалідність, його адміністрація була зобов'язана надати їм допомогу в трудовому влаштуванні на інших підприємствах чи в організаціях.

У подальші роки регулювання соціального захисту інвалідів, їх навчання та працевлаштування здійснювалось на основі прийнятих у попередні роки наказів та постанов. Кризові явища 1980-і рр. в економіці призвели до наростання соціальних проблем у суспільстві, включаючи і соціальне забезпечення інвалідів. Відповідно, виникла необхідність його перебудови, що стала можливою лише після проголошення Україною незалежності.

Як вже зазначалось, до малозахищених категорій відносяться також пенсіонери, які виявили бажання продовжувати трудову діяльність після виходу на пенсію.

До жовтневого перевороту 1917 року соціальне забезпечення людей похилого віку будувалось не на основі врахування віку, а на підставі втрати працездатності та настання інвалідності.

Законодавче встановлення пенсійного віку – 55 років для жінок і 60 років для чоловіків було здійснене з 1932 року. З того часу ці межі не змінювались. Проблема зміни пенсійного віку в сторону його підвищення, хоча і поставала з часом, але вона не виходила за рамки професійних дискусій та друкованих науково-популярних видань, оскільки відносно низький вік виходу на пенсію в СРСР та країнах Східної Європи розглядався як одне із головних завоювань трудящих при соціалізмі. Варто відзначити, що очікувана тривалість життя на той час

становила в середньому 47 років, а саме у чоловіків – 45, у жінок – 49 років.

У 1956 році був прийнятий Закон «Про державні пенсії», який закріпив існуючу на той час нерівність у соціальному забезпеченні робітників і службовців, з одного боку, і колгоспників – з іншого. Крім того, цей Закон відділив пенсійне забезпечення від державного соціального страхування, що можна прослідкувати за ознакою методів їх фінансування [11, с. 803-804]. Так, якщо соціальне страхування фінансувалось за рахунок фонду, який створювався від страхових внесків, що сплачували всі підприємства і установи в обов'язковому порядку за працюючих на них робітників та службовців, то пенсії фінансувались з фонду, що був складовою частиною Державного бюджету. І хоча фонд соціального страхування тоді також був складовою частиною державного бюджету, наповнення його здійснювалось не за рахунок загальних податкових надходжень, а за рахунок окремого специфічного податку на фонд оплати праці, котрий називався страховим збором. Якщо розмір доходу на соціальне забезпечення (включаючи внески підприємців, трудящих та державні субсидії) встановлюється на рівні, що дорівнює витратам (включаючи пенсії, допомогу та пов'язані з управлінням витрати) за відповідний період часу, то така система називалася системою фінансування за допомогою перерозподілу коштів.

У цілому розрахунок пенсій здійснювався відповідно до розмірів заробітної плати. Так, у категорії «А» Пенсіонери праці, які працювали на різних роботах, окрім підземних робіт, гарячих цехах та роботах зі шкідливими умовами праці отримували:

- при зарплаті до 350 руб. – бл. 255-300 руб. пенсії;
- при зарплаті 1000 руб. – бл. 470 руб.;
- при зарплаті більше 2000 руб. – бл. 978 – 1150 руб. і т.д. [12, арк. 4].

Збільшення пенсії залежало від умов праці, при отриманні травм чи встановленні інвалідності пов'язаних із трудовою діяльністю.

Однак, не зважаючи на такі заходи радянського уряду щодо забезпечення населення пенсіями, вони не змогли вивести із лав працеспроможного населення таку категорію як працюючі пенсіонери. Так, за даними «Довідки про стан працевлаштування інвалідів та пенсіонерів станом на перше півріччя 1955 року» на обліку стояли пенсіонери за віком та вислугою років – 4331 чол. Із них спроможних до праці і працевлаштованих – 2853 чол., що дорівнює 65%. Власне відділами соціального забезпечення за період першого півріччя 1955 р. було праце влаштовано 5 пенсіонерів по старості [13, арк.81-82.].

У звіті Херсонського облсобесу станом на 1 січня 1956 р. зазначається, що із 3664 пенсіонерів за віком 2581 чол. були працевлаштовані або проходили навчання. Із числа пенсіонерів (979 чол.), що вийшли на пенсію за вислугою років 619 чол. були працевлаштованими. Проте, у той самий час медичні працівники та робітники просвітньої сфери, що вийшли на пенсію за вислугою років не продовжили свою трудову діяльність. У цілому ж на кінець 1955 року пенсіонери праці, які працювали у промисловості, промислових коопераціях та інших організаціях, без урахування працівників сільськогосподарської галузі налічувалося 5450 чол. Із них на некваліфікованих роботах було зайнято всього 415 чол. [14, арк. 7.]

Матеріали даного звіту свідчать, що для осіб пенсійного віку, як і для інвалідів створювались умови для отримання нової спеціальності, нових професійних навичок. І хоча кількість осіб, які б бажали отримати нову професію не велика, існування такої можливості є має важливе значення.

Таким чином, соціальний захист інвалідів та пенсіонерів в Україні базувався, як і в інших сферах життя, на загальносоюзних доктринах. Важливим

досягненням державної політики у сфері працевлаштування осіб з обмеженими можливостями стало те, що законодавчо закріплювалась не лише організація матеріальної допомоги, а й заходи щодо їх соціалізації та трудового влаштування, їх підготовки до самостійного забезпечення.

У свою чергу, не зважаючи на значні досягнення у сфері пенсійного забезпечення, архівні матеріали свідчать, що більшість праце спроможних осіб пенсійного віку продовжували займатись трудовою діяльністю на попередніх робочих місцях. І хоча частина пенсіонерів, які б змінювали вид діяльності та потребували допомоги відділів соцзабезпечення у працевлаштуванні становлять дуже маленьку частину, органи соцзабезпечення не могли повністю задовольнити їх потреби. Наявність широкого кола архівних джерел та їх подальший аналіз дозволить створити цілісну картину працевлаштування представників малозахищених категорій населення УРСР, та зокрема Херсонщини.

Джерела та література:

1. Гончаров А. Поняття соціального захисту / А. Гончаров // Підприємництво, господарство і право. – 2009. – № 10. – С. 126–129.
2. Храпылина Л.П. Реабилитация инвалидов / Л.П. Храпылина. – М.: Экзамен, 2006. – 415 с.
3. Мельников В.П., Холостова Е.И. История социальной работы в России / В.П. Мельников, Е.И. Мельников. – М.: Издательско-книготорговый дом «Маркетинг», 2001. – 344 с.
4. Собченко В.В. Историко-національні етапи розвитку соціального захисту населення / В.В. Собченко // Теорія та практика державного управління. - 2011. - Вип. 4. - С. 216-229.
5. Державний архів Херсонської області (Далі ДАХО). – Ф. Р-2137, спр. 277: Председателю исполкома Херсонского облсовета депутатов Гарильнику Т.Г – 253 арк.
6. Державний архів Херсонської області (Далі ДАХО). – Ф. Р-2137, спр. 271: Звіт лікарсько-трудової експертної комісії за 1955 г. по Херсонской области. – 253 арк.
7. Александров І.С. Державне соціальне страхування

робітників і службовців / С. Александров. - К.: Знання, 1977. - 482 с.

8. Постановление от 22 августа 1961 г. № 1070 «О мерах по улучшению трудового устройства инвалидов в РСФСР» // Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР: В 2-Х Т. –Т.1. – М.: ИЗВЕСТИЯ, 1968. – С. 659 – 660.

9. Постановление Совмина СССР от 10.12.1976 № 1010 «О дополнительных мерах по улучшению организации профессионального обучения и трудового устройства инвалидов» // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.alppp.ru/law/obrazovanie--nauka--kultura/obrazovanie/41/postanovlenie-sovmina-sssr-ot-10-12-1976--1010.html>

10. Мельников В.П. История социальной работы в / В.П. Мельников, Е.И. Холостова. – М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2006. – 344 с.

11. Закон СССР от 14.07.1956 «О государственных пенсиях» // Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР, 1938 г. – 1961 г. / Юридический отдел Президиума Верховного Совета СССР; отв. ред. Ф.И. Калинычев. – М.: Изв. Советов депутатов трудящ. СССР, 1961. – С. 803 – 804.

12. Державний архів Херсонської області (далі ДАХО). – Ф. Р-2137, спр. 304: Расчет пенсий по размерам заработной платы – Приказ 18 мая 1956 г. – 64 арк.

13. ДАХО. – Ф. Р-2000, спр. 241: Справка состояния трудоустройства инвалидов и пенсионеров по состоянию на первое полугодие 1955 г. – 253 арк.

14. Там само. – Ф. Р-2137, спр. 271: Отчет о численности пенсионеров и их трудоустройстве на 1-е января 1956 г. по Херсонскому облсобесу. – 253 арк.